UTARRAMCHARITRA

A DRAMA IN SEVEN ACTS

TRANSLATED FROM SANSCRIT INTO MARATHI

BY

PARSHURÁMPANT GODBOLE

ACCEPTED BY

THE DUXINA PRIZE COMMITTEE

BOMBAY:

PRINTED AT L. M. D'SOUZA'S PRESS.

1859.

उत्तररामचरित्र नाटक

समार्का.

हा ग्रंथ संस्कृत मूल ग्रंथावरून

मराठी भाषेंत

परशुरामपंत गोडबोले

यांनी केला.

तो दक्षिणाप्राइजकमिटीनें पसंत करून

मुकाम मुंबई येथें;

एल. एच. डीमोंजा यांच्या छापखान्यांत छापिला.

इसवी सन १८५९.

शके १७८१.

प्रस्तावना.

धारानामक राजधानींत भोजराजाजवळ बहुत पंडित होते, त्यांत कालिदासाच्या बरोबरीचा भवभूति ह्यानांवें एक मोठा विद्वान् कवि होता. त्यानें संस्कृत भाषेंत तीन उत्तम नाटकें केलीं. एक मालतीमाधव, एक वीरचरित्र, आणि एक उत्तररामचरित्र. त्यांत उत्तररामचरित्र हें नाटक विशेषेंकरून विद्वानांस मान्य व रसिकजनांस प्रिय असें आहे. नाटकाचे जे गुण ते सर्व ह्या नाटकांत कवीनें आणिले आहेत. परंतु हा ग्रंथ संस्कृत भाषेंत आहे ह्मणून त्यांतील रस संस्कृत भाषा जाणणाऱ्या पुरुषांस मात्र प्राप्त होतो. प्राकृत जनांस दुर्लभ. तो सर्वांस प्राप्त व्हावा ह्या उद्देशानें त्या नाटकाचें हें मराठी भाषांतर केलें आहे.

त्या कवीनें जो आपल्या ग्रंथांत रस उभा केला आहे तसा रस साधणें इतरांस फार कठीण आहे. तथापि यथामति साधवला तितका साधला आहे. आता याहून उत्तम प्रतीचें भाषांतर होई तोंपर्यंत हें हातीं घेण्यास रसिकजन अनमान करणार नाहींत अशी ह्या भाषांतर कर्त्यास आशा आहे.

संस्कृत भाषेच्या आंगीं शब्दप्रौढी, शब्दलालित्य, अर्थप्रौढी, अर्थलालित्य, अर्थगांभीर्य, मनोरंजकता, इत्यादि गुण आहेत, तसे ह्या मराठी भाषेंत नाहींत, ह्यामुळें, आणि कविताशक्ति

असावी तशी नाहीं ह्यामुळें, संस्कृतांतल्या प्रमाणें रसपरिपाक उतरणार नाहीं हें ही उघडच आहे.

मूळ संस्कृतग्रंथाचें हें भाषांतर असें ह्मटलें, परंतु केवळ शब्दास शब्द अशा रीतीनें केलें असें नाहीं. क्वचित्स्थळीं न्यूनाधिक्य केलें आहे.

मूळग्रंथ गद्यपद्यात्मक आहे. त्याप्रमाणें ह्यांत ही गद्यांचे ठिकाणीं गद्यें आणि पद्यांचे ठिकाणीं पद्यें केलीं आहेत. श्लोकांचीं वृत्तें मूळग्रंथाप्रमाणेंच सर्व आहेत असें नाहीं. ज्या ठिकाणीं जसें साधलें त्याठिकाणीं तसें केलें आहे. कितीएक ठिकाणीं आर्या आहेत. कितीएक ठिकाणीं साक्या, दिंड्या, ओंव्या, पदें, अशीं हीं प्राकृत कवितेच्या चालीप्रमाणें पद्यें केलीं आहेत.

ह्या ग्रंथास उत्तररामचरित्र हें नांव ठेवण्याचें कारण हेंच कीं, भगवान् रामचंद्र अयोध्यापुरींत सिंहासनारूढ झाल्यावर जें चरित्र झालें तें ह्या ग्रंथांत बांधलें आहे.

मूळग्रंथाचे सात अंक ह्मणजे भाग आहेत, त्याप्रमाणें येथें सात अंक केले आहेत. पहिल्या अंकांत लोकापवादामुळें रामानें सीतेचा त्याग केला आहे; दुसऱ्या अंकांत शंबुकवधाच्या निमित्तानें रामचंद्र पंचवटीस गेला आहे; तिसऱ्या अंकांत सीतेच्या विरहानें रामास फार शोक झाला आहे; चवथ्या अंकांत वाल्मीकिमुनीच्या आश्रमास कौसल्या, जनक, वसिष्ठ हे गेले आहेत. पांचव्या अंकांत चंद्रकेतु आणि लव, कुश ह्यांचा युद्ध प्रसंग झाला आहे; सहाव्या अंकांत रामाची आणि लव, कुश ह्यांची भेट झाली आहे; आणि सातव्या अंकांत सर्वांच्या भेटी होऊन वाल्मीकिमुनीनें रामाची आणि सीतेची भेट करून दिली आहे.

मूलग्रंथांत संस्कृत भाषा आणि बालभाषा अशा दोन प्रकारच्या भाषा आहेत, परंतु ह्या भाषांतरांत एक मराठी भाषा मात्र आहे. कोठें कोठें हवेतसे मराठी शब्द न सुचल्यामुळें निरुपाय होऊन संस्कृत भाषेतले शब्द घेतले आहेत. तथापि त्यांचा अर्थ समजण्यास त्याच्या पृष्ठाचे खालच्या अंगास टिपा घातल्या आहेत.

हा ग्रंथ बहुतकरून परस्पर संभाषणरूप आहे. ह्यांत आरंभीं बोलणाराचें नांव लिहून पुढें त्याचें बोलणें लिहिलें आहे. ज्या ठिकाणीं दोहोंकडे ( ) अशा खुणा करून जें त्यांच्या मध्यें वाक्य लिहिलें आहे त्या ठिकाणीं तें वाक्य अर्थ संगतीकरितां कवीचें आहे असें समजावें.

नाटक ग्रंथ जो कोणी वाचावयास घेतो त्यानें इतिहास किंवा बखर इत्यादि ग्रंथाप्रमाणें साधे रीतीनें एक सारखें वाचूं नये. परस्पर भाषणाची लोकरीति मनांत आणून उच्च, नीच कोमल कठोर अशा स्वरभेदानें वाचावें, ह्मणजे वाचणाऱ्यांच्या व ऐकणाऱ्यांच्या मनांत रसाविर्भाव होतो.

ह्या नाटकांत करुणरस आणि शृंगाररस हे प्रधान आहेत. शृंगार आहे तो विप्रलंभ शृंगार, ह्मणजे वियोग कालींचा शृंगार वर्णिला आहे.

हें भाषांतर यथामति केलें आहे. ह्या ग्रंथांत चुकया अर्थाविषयीं आणि शब्दाविषयीं पुष्कळ असतील, परंतु त्यांजकडे दृष्टि न देतां गुणलेशाकडे दृष्टि देऊन उणें असेल तें पूर्ण करणें आणि ग्रंथास मान देणें हें विद्वानांस भूषण आहे.

ह्याप्रमाणेंच दक्षिणाप्रैज कमिटींतील सभासद ह्यांनी हा ग्रंथ मान्य करून तें भूषण मिळविलें येणेंकरून लोकांस नवीन ग्रंथ करण्याविषयीं उत्तेजन दिल्याप्रमाणें होऊन तद्वारा ते लोकोपकाराचे विभागी झाले आहेत.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक १.

स्थल.

अयोध्येंतील राजमंदिर.

पात्रें.

सूत्रधार.	नाटककर्ता.
नट	त्याचा सोबती.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
सीता	त्याची स्त्री.
कंचुकी.	चोबदार.
अष्टावक्र.	वसिष्ठ शिष्य.
लक्ष्मण.	रामचंद्राचा भाऊ.
द्वारपालिका	अंतःपुरांतील दासी.
दुर्मुख	बातमीदार.

मंगलाचरण.

पद.

गणरायालौकरयावें ॥ गणरायालौकरयावें ॥ ध्रुवपद ॥
करुनिदयादीनावरसदया ॥ सहजबुद्धिबळद्यावें ॥गण०॥ १ ॥
सुरनरकिंनरध्यातीतुजला ॥ विघ्नविनाशाधांवें ॥गण० ॥ २ ॥
शिवसुतमंगलदायकदेवा ॥ दासांमंगलाद्यावें ॥ गण० ॥ ३ ॥

आणिककांहिंनमार्गेंआतां ॥ कार्यसिद्धिलान्यावें ॥ गण० ॥४॥
नारायणसुतविनवितसेकीं ॥ येउनिपददावावें ॥ गण० ॥ ५ ॥

आर्या.

हाप्राचीनकवींला संततमाझाअसोनमस्कार ॥
ज्यांच्याअनुग्रहानें वाणीपावेनमीं*सुधासार ॥ १ ॥

(मंगलाचरण झाल्यावर सूत्रधार ह्मणतो.)

होहो, फार विस्तार कशास पाहिजे. आज मी भगवान् श्री महाकालेश्वर ह्याच्या यात्रेच्याठायीं महाजनांस विनंती करितों. अहो, आपण जाणतच आहां कीं, काश्यपगोत्रोत्पन्न, ज्याला श्रीकंठ हेंही नाम शोभतें, असा काव्यालंकारनाटकादिसकलकलाभिज्ञ भवभूतिनामा महाकवि आहे.

आर्या.

ब्रह्म्यालातशि†ज्याला ‡वाग्देवीहोउनी§सुवशराहे ॥
हा,॥तत्कविरचितोत्तर रामचरित्र¶प्रयोगकरिताहे॥ २ ॥

भवभूति कवीनें जें उत्तररामचरित्र ह्या नांवाचें नाटक केलें आहे त्याचा प्रयोग (खेळ) तुह्मां पुढें करितों. तर इकडे तुमचें अवधान असावें.

हा मी **कार्यवशें करून अयोध्यावासी आणि त्या काळचा असा झालों आहें. (इकडे तिकडे पाहून ह्मणतो.) अहो राक्षस कुलाचा संहार करणारा जो महाराज रामचंद्र ह्यांचा हा ††अभिषेकोत्सवाचा समय आहे. ह्या समयीं रात्रंदिवस अखंडानं-

---

*अमृततुल्य. †ज्याभवभूतीला. ‡सरस्वती §अनुकूल. ॥मी. ¶खेळ. **कांहीं कामाकरितां. ††राज्याभिषेकाचाउत्सव.

दाची वृद्धि असावी. असें असतां राजवाड्यापुढें आज कोठें गडबड दिसत नाहीं हें काय?

(नट प्रवेशकरून, आसमंतात्भागीं अवलोकन करून ह्म०) हेसूत्रधारा, तुला समजलें नाहीं काय? अरे, लंकायुद्धांत ज्यांशीं सख्य झालें होतें असे मोठमोठे वानर आणि राक्षस लंकेहून येतांना बरोबर आणले होते, आणि राज्याभिषेकाच्या समारंभाकरितां देशोदेशींचे राजर्षि ब्रह्मर्षि आदिकरून मोठमोठे लोक मिळाले होते, त्यांच्या सत्काराकरितां इतके दिवस गडबड चालली होती. आतां ते सर्व लोक महाराजानें आपापल्या स्थानास परत पाठविले. आतां कशाची गडबड असणार?

सूत्रधार—होय खरी गोष्ट. (स्मरल्यासारखें करून.) हो, सांप्रतकाळीं आणखी असें झालें आहे.

साकी.

अरुंधतीसहवसिष्ठवेउनिरामाच्यांज्यांमाता ॥
त्याहीगेल्या*तदाश्रमातेंसुखवाया†जामाता ॥ ३ ॥

नट—सूत्रधारा, मला ठाऊक नाहीं ह्मणून मी विचारतों. जामाता ह्मटला हा कोण?

सूत्र०—तुला नाहींका ठाऊक? सांगतों ऐक.

आर्या.

शांतानामेंपूर्वी दशरथराजासजाहलीकन्या ॥
तिजें‡अपत्यभावें लोमपदाला§समर्पिलीधन्या ॥ ४ ॥

---

* ऋष्यशृंगाच्या आश्रमास. † जांवई ऋष्यशृंग. ‡ लोमपादाचेंच आपत्य व्हावें ह्मणून § दत्तक केली.

साकी.

विभांडकाचासुतजोऋष्यशृंगतयानें*केला ॥
पाणिग्रहशांतेचातेणेंतोजामाताझाला ॥ ५ ॥

आर्या.

सांप्रततेणेंद्वादश वार्षिकआरंभिलें†महासत्र ॥
तेंकौतुकदेखाया ‡श्वशुरगृहालाहिधाडिलेंपत्र ॥ ६ ॥

साकी.

जाणुनिजामात्यानेंयायाआग्रहफारचिकेला ॥
गर्भवतीहीसीताटाकुनि§गुरुजन||तिकडेगेला ॥ ७ ॥

असो, हें आपणास कशास पाहिजे. चला आपण आपल्या जातीच्या चालीप्रमाणें राजद्वारीं जाऊन राजाची स्तुति करूं.

नट—तर मग, राजाची उत्तमप्रकारें स्तुति करण्याचा शुद्ध प्रकार कोणता तो आपणच सांगावा.

सूत्र—मारिषा, ऐकतोस? असें आहे.

आर्या.

¶वाग्व्यवहारकरावा **अनिंद्यतेलानसेकुठें††थारा ॥
स्त्रीच्यापरिवाणीच्या ‡‡साधुत्वींलोक§§दुर्जनचिसारा ॥८॥

नट—अतिदुर्जन असें कां ह्मणाना? वाणीला स्त्रीची उपमा दिली, ह्यावरून माझ्या मनांत आलें.

---

*विवाह. †यज्ञ. ‡दशरथाच्या घरास. §कौसल्यादि वडील मंडळी. ||ऋष्यशृंगाच्या आश्रमास. ¶भाषणक्रिया. **स्तुत्यपणास. ††आश्रय किंवा ठिकाण. ‡‡चांगुलपणा-[illegible] §§[illegible]

आर्या.

जन*सापवादसीते विषयींहेंनवलकेवढेंमोटें ॥
रक्षो†गृहवासखरा मानितिजन‡अग्निशुद्धिलाखोटें ॥ ९ ॥

सूत्र०—असें झालें आहे खरें, मला वाटतें जर ही वार्ता राजा रामचंद्राच्या कानावर गेली तर फार वाईट होईल. काय होईल तें होऊ.

नट—असो, ऋषि आणि देवता सर्वप्रकारें कल्याण करतील. (असें बोलून इकडे तिकडे फिरतो.) कायहो, ह्यासमयीं रामचंद्रमहाराज कोठें आहेत बरें? (ऐकल्यासें करून ह्म०) हां लोक असें ह्मणतात.

ओंव्या.

§कन्याआणि‖जांवईयांतें ॥ संतोषवावयादोघांतें ॥
जनकराजाअयोध्येतें ॥ आलाहोतासकुटुंब ॥ १० ॥
येथेंचारमासराहोन ॥ परमोत्सवेंघालवूनिदिन ॥
घेऊनरामाचेंअनुमोदन ॥ ¶विदेहनगरापैंगेला ॥ ११ ॥
यास्तवसीतेचेंमानस ॥ स्वस्थनाहींरात्रंदिवस ॥
**बंधुजनाचावियोगतीस ॥ दुःखप्रदझालाअसे ॥ १२ ॥
असतांरामचंद्र††धर्मासनीं ॥ ‡‡वार्ताऐकिलीहेकानीं ॥
सीतासांत्वनकरावयालागुनी ॥ §§अंतःपुरींप्रवेशला ॥ १३ ॥

---

*निंदाकरणारा. †रावणाच्याघरीं राहणें. ‡सीता अग्नींत जाऊन शुद्ध झाली ह्या गोष्टीला. §सीता. ‖रामचंद्र. ¶मिथिला पुरास. **मातापितरांचा. ††सिंहासनीं. ‡‡सीता अस्वस्थ आहे अशी. §§सीतेच्या मंदिरांत.

(असें बोलून दोघे निघून जातात.)

ही पुढील कथेची *प्रस्तावना.

(तदनंतर आसनस्थित रामचंद्र आणि सीता येतात.)

राम०—हे देवी जानकी, सावध हो. असें काय करतेस? ते गुरुजन आपणास सोडून जाण्यास इच्छित नव्हते, परंतु काय करतील. अडचणीमुळें त्यांस जाणें प्राप्त झालें. असें आहे पहा.

श्लोक.

कीं †अनुष्ठान †नित्यत्व ‡स्वातंत्र्यालागिं मोडितें ॥
§संकटा ||आहिताग्नीची ¶प्रत्यवायें गृहस्थता ॥ १४ ॥

सीता—महाराज, हें मी जाणतें, पण काय करूं, **बंधुजनांचा वियोग दुःख फार देतो. सर्व वडील माणसें एकदांच निघून गेलीं, यामुळें चित्तास स्वस्थता वाटत नाहीं.

राम०—खरेंच आहे. संसारांतील जितके पदार्थ तितके ह्रदय-मर्म भेदणारे आहेत. ह्मणूनच जे विचारशील मुनि आहेत ते सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यांत जाऊन स्वस्थ राहतात.

(इतक्यांत कंचुकी येतो.

कंचुकी—हे रामभद्र, (इतकेंच अर्धें बोलून शंकित होतो.) अहो महाराज.

राम०—(किंचित् हास्य करून.) नांव कशासाठीं फिरविलें?

---

*सूचना. †अनुष्ठानाची आवश्यकता. ‡स्वतंत्रपणा ठेवीत नाहीं. §संकट देणारी. ||साग्निकगृहस्थाची. ¶क्रियावैगुण्यानें. **मातापिता सासवांची.

तुह्मी वडिलांच्या पदरच्या मनुष्यांनीं रामभद्र ह्मणावें हा-
च सन्मान मला शोभतो. तर परिपाठप्रमाणेंच बोला-
वें. मनांत कांहीं शंका आणूं नये.

कंचुकी—ऋष्यशृंगमुनीच्या आश्रमापासून अष्टावक्र आला
आहे.

राम०—मग त्याला इकडे येण्यास इतका उशीर कां? लौकर
येऊंद्या.

कंचुकी—आज्ञा महाराज. (बाहेर जाऊन अष्टावक्रास आंत
पाठवितो.)

अष्टावक्र—(आंत येऊन.) तुह्मां उभयतांचें कल्याण असो.

राम०—आर्या, मी वंदन करतों. येथें आसनावर बसावें.

सीता—माझाही प्रणाम तुह्मांस असो. सर्व वडील माणसें खु-
शाल आहेत कीं? आणि शांता वन्सें खुशाल आहेत ना?

राम०—आमचा मेव्हणा भगवान् ऋष्यशृंग याचें यज्ञानुष्ठान
कर्म निर्विघ्नपणें यथास्थित चालत आहे कीं? आणि मा-
झी भगिनी शांता आका खुशाल आहेना? आणि ती प-
तीच्या आज्ञेंत राहून त्याचें मन सुप्रसन्न राखीत आहेना?

सीता—तीं आमचें स्मरण करतात काय?

अष्टाव०—(खालीं बसतो.) तुमचें स्मरण करतात यांत काय
संशय. हे देवी सीते, भगवान् वसिष्ठगुरु ह्यांनीं तुला असें
सांगितलें आहे, कीं,

श्लोक.

विश्वंभराप्रसवलीतु जराजकन्ये ॥
आहेप्रजापतिसमान पिताजि न्ये ॥

पृथ्वी. जनकराजा.

तूंसूनजाहालिसन्यावर*पार्थिवाची ॥
ज्याचाअसेकुलगुरू†रविमीतसाची ॥ १५ ॥

ह्यापेक्षां अधिक तें तुला काय द्यावें. आतां आह्मी एवढेंच इच्छितों कीं, तुला ‡वीरपुत्र व्हावा आणि तो आह्मी डोळ्यांनीं पहावा. तर प्रकृतीला जपतजा.

राम०—हा त्यांनीं आह्मांवर अनुग्रहच केला. कां कीं,

आर्या.

साधारणसाधूंची धांवे§अर्थाकडेसदावाचा ॥
परिह्याआद्यऋषींच्या वाणिकडे॥अर्थधांवतोसाचा ॥ १५॥

अष्टा०—राजा, तुला अरुंधतीनें, तुझ्या आयांनीं, आणि शांता देवीनें निरनिराळें वारंवार सांगितलें आहे, कीं, जानकी गरोदर आहे, जर तिला एखादा डोहळा झाला तर तो लागलाच अवश्य पूर्ण करावा.

राम०—ही जें सांगते तें मी करीतच आहें.

अष्टा०—बाई जानकी, तुझ्या नणंदेचा पति ऋष्यशृंग यानें तुला सांगितलें आहे कीं, वत्से तूं गर्भिणी आहेस, तुझे दिवस भरत आले ह्मणून तुला इकडे आणिलें नाहीं. याचा तूं खेद करूंनको; आणि तुला कर्मणूक व्हावी ह्मणूनच रामचंद्रास तेथें ठेविलें आहे. आतां तूं मांडीवर पुत्र घेतला आहे असें मी पाहीन.

राम०—(आनंदयुक्त होऊन आणि किंचित् हास्य करून ह्म०) मुने,. वसिष्ठ गुरूंनीं आणखी कांहीं मला आज्ञा केली आहे काय?

---

*श्रेष्ठ राजांची. †सूर्य. ‡पराक्रमी. §होणाऱ्या गोष्टीमागखी वाचानिघते. ॥जशीवाचा निघेल तशीगोष्ट घडते.

अष्टा०—होय, ऐकावें. वसिष्ठांनीं आणखी असें सांगितलें आहे.

आर्या.

आह्मी*जामात्याच्या दीर्घा†सत्रांतगुंतलोंसारे ॥
तूंबालराज्यहिनवें ह्मणुनितुलाएकसांगतोंबारे ॥ १७ ॥
तूंलोक‡रंजनाच्या यत्नींरामाकरूंनको§तोटा ॥
त्यापासुनियशमिळवीं इतरधनाहूनिलाभहा‖मोटा ॥ १८ ॥

राम०—हां असेंकाय? तर गुरु वसिष्ठ आज्ञा करतात तसेंच करीन. पहा.

आर्या.

जनरंजनाहुनिमला स्नेहदयासौख्यहेंअधिकनाहीं ॥
किंबहुनाजानकिही टाकलियामजनसेव्यथाकांहीं ॥ १९ ॥

सीता—ह्या मुळेंच तुह्मांला रघुकुळांत धुरंधर ह्मणतात.

राम०—कोण आहेरे तिकडे? ह्या अष्टावक्राची नीट स्वस्थता करा.

अष्टाव०—(उठून इकडे तिकडे पाहून ह्मणतो.) अहो कुमार लक्ष्मण आला. आतां आपण जावें. (असें बोलून निघून जातो.)

लक्ष्मण—(प्रवेश करून) ज्येष्ठ भ्राताचा जय असो. हे रामचंद्रा, त्या चितार्‍यानें आपल्या आज्ञेप्रमाणें ह्या पटावर रामचरित्राचीं चित्रें काढून आणलीं आहेत. हीं आपण पहावीं.

राम०—वत्सा लक्ष्मणा,हा चित्रपट त्वां वेळेवर आणिला. खिन्न-

---

*ऋष्यशृंगाच्या. †द्वादशवार्षिकयज्ञ समारंभांत. ‡लोकांस बरे वाटण्याच्या. §कमताई आळस. ‖लोकरंजन.

झालेल्या सीतेच्या अंतःकरणास कसें रंजवावें हें तूं चांगलें जाणतोस. बरें आण पाहूं. हें चरित्र कोठपावेतों काढलें आहे?

लक्ष्मण—अग्नीमध्यें सीतादेवीची शुद्धि झाली एथपर्यंत आहे.

राम०—हर हर काय गोष्ट झाली ही!

आर्या.

हीजातीनेंशुद्धा हिजलानलगेत*पावनेंअन्यें ॥
तीर्थालाअग्नीला द्यावीकोणेंपवित्रताधन्यें ॥ २० ॥

लक्ष्मण—हे देवी, हे यज्ञसंभवे, हे जानकी, कृपाकर. हा तुला यावज्जीव प्रणाम असो.

राम—(खिन्न होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

†कष्टेंजनासकुलजेंअनुरंजवावें ॥
जेंमीदुरुक्तवदलोंतुजतेंनसावें ॥
जेंनित्यसुंदरसुगंधिशिरींधरावें ॥
तेंपुष्पकायचतुरेंचरणेंचुरावें ॥ २१ ॥

सीता—असो तें प्राणनाथा, आतां काय त्याचें. तुमचें चरित्र चिताऱ्यानें कसें काय काढलें आहे तें पाहूं या आपण. (उठून पुढें सरते.)

लक्ष्म०—हा चित्रपट, पहावा.

सीता—(निरखून पाहते.) हे वरल्याआंगीं काढले आहेत हे कोण? हे जसे कांय माझ्या प्राणनाथाची स्तुति करीत उभेराहिले आहेत.

---

*पवित्र करणारी. †जनाचें अनुरंजन थोरांस कठिण आहे.

लक्ष्मण—हे जानकी, हीं *सरहस्य †जृंभकास्त्रें होत. प्रथम हीं कृशाश्वमुनीपासून विश्वामित्रऋषीस प्राप्त झालीं, त्यानें ताटकावधप्रसंगीं आमच्या रामचंद्रास कृपाकरून प्रसाद ह्मणून दिलीं.

राम०—हे जानकी, ह्या दिव्यास्त्रांस वंदन कर. हीं,

ओंव्या.

पूर्वीब्रह्मादिकअतिहर्षें ॥ ‡ब्रह्महिताच्याउत्कर्षें ॥
तपकरितांलोटलींवर्षें ॥ सहस्रांचींसहस्र ॥ २२ ॥
अनंतकाळतपाच्याअंतीं ॥ पुराणमुनीपाहतीचित्तीं ॥
हींचदेखिलींअस्त्रमूर्ती ॥ तपोमयस्वतेजें ॥ २३ ॥

सीता—ह्या अस्त्रदेवतांस माझा नमस्कार असो.

राम०—आतां हीं दिव्यास्त्रें सर्वप्रकारें तुझ्या संततीस उपतिष्ठतील.

सीता—हा मजवर अनुग्रहच झाला.

लक्ष्म०—आतां येथून पुढें हा मिथिलानगरींतील वृत्तांत आहे.

सीता—(हर्षपावून.) अहो! नवीन फुललेल्या नलिकमलासारखा ज्याचा श्यामवर्ण आहे, स्निग्ध कोमल आणि §मांसल असा ज्याचा देह आहे, ‖मामाजी विस्मित होऊन ज्याकडे प्रेमानें पाहत आहेत, ज्यानें लीलेंकरून शिवधनुष्य भंगिलें आहे, आणि ¶काकपक्षांनीं ज्याच्या मुखास फारच शोभा आली आहे, असा हा माझा प्राणनाथ येथें लिहिला आहे. असें दिसतें!

---

*मंत्रविधानसहित. †जृंभकनामक अस्त्रें. ‡ब्रह्मप्राप्तीच्या. §पुष्ट. ‖दशरथ. ¶झुलपांनीं.

लक्ष्मण—हे आर्ये जानकी, इकडे पहा.

दिंडी.

वसिष्ठादिकपातलेघराव्याही ॥
तयांपूजीतवसात*लवलाहीं ॥
पहागौतमव्हाशतानंदतोही ॥
जनकरायाचाउपाध्यायपाहीं ॥ २४ ॥

राम०—प्रिये, हें पाहिलेंना? हें पहावयाजोगें आहे.

आर्या.

कींजनकरघुकुलांचा कोणासंबंधतोप्रियअसेना ॥
जेथेंदेताघेता कौशिकमुनिज्यांतभेदगवसेना ॥ २५ ॥

सीता—हे तुह्मी चवघेही भाऊ त्या काळीं केशखंडनरूप मंगलविधि संपादून विवाहदीक्षा घेऊन बसलां आहां. आणि मीही त्याचकाळीं त्याचठिकाणीं जाणों आहें असें मला वाटतें.

राम०—मलाही असेंच वाटतें.

श्लोक.

वाटेमला†समयसुंदरितो†असेहा ॥
हस्तेंतुझ्यापुरविलीमम‡मानसेहा ॥
शोभेतसाचिधृतकंकण§पाणितोकीं ॥
भासेमह्मोत्सवचिहाधृतमूर्तिलोकीं ॥ २६ ॥

लक्ष्म०—ही तूं जानकी, ही आर्या ‖मांडवी, आणि ही ¶वधूश्रुतकीर्ति.

---

*आदरानें. †पहिला विवाहाचा समय तोचहा. ‡मनांतील इच्छा. §हस्ततुझा. ‖भरताची स्त्री. ¶शत्रुघ्नाची स्त्री.

सीता—लक्ष्मण भावोजी, आणि ही *चवथी कोणहो?

लक्ष्म०—(लज्जित होऊन किंचित् हास्यकरून मनांत ह्मणतो.) काय ही जानकी, ऊर्मिलेविषयीं मला विचारते. असो, आतां दुसरें कांहीं दाखवितों. (उघडपणें.) हे जानकी, तें कशाला पाहिजे. पुढें पहावयाचें तें पहा. हा भगवान् भार्गव परशुराम पाहिला?

सीता—(अंगसंकोच करून.) ह्याला पाहून मला भय वाटतें.

राम—हे ऋषे तुला नमस्कार असो.

लक्ष्मण—हे जानकी, हाच भार्गवराम आमच्या रामचंद्रानें (इतकें अर्धें बोलतांच.)

राम०—(तिरस्कार करून.) अरे तें असूंदे. अजून पुष्कळ पहावयाचें आहे. पुढें दाखीव.

सीता—(प्रीतीनें बहुमानपूर्वक रामाकडे पाहून ह्म०) प्राणनाथा, ह्या विनयगुणानें तुह्मी फारच शोभतां!

लक्ष्मण—आतां हे आपण अयोध्येस आलों, पहा.

राम—(डोळ्यांस पाणी आणून.) हाय हाय, ते दिवस वारंवार आठवतात.

साकी.

असतां†तातअह्मीजैंनूतनदार‡परिग्रहकेले ॥
चिंतिति§मातासततअह्मां॥तेदिवसआमुचेगेले ॥ २७ ॥

(मनांत.) ही जानकीही त्यावेळेस.

दिंड्या.

कायवर्णूंलावण्यजानकीचें ॥

*लक्ष्मणस्त्री. †दशरथराजा. ‡विवाह. §कौसल्यादिक.
॥ते आनंदाचे.

कुटिल*कुंतलशोभतीमस्तकींचे ॥
कळ्याकुंदाच्यातसेदंतजींचे ॥
मुग्धहंसणेंपाहणेंबाळपणचें ॥ २८ ॥
लाजवीजीस्वप्रभें†चंद्रिकेतें ॥
दाखवीजीतैंसहज‡विभ्रमातें ॥
अशापाहोनी§मधुरअवयवांतें ॥
मनींमातामानितीकौतुकातें ॥ २९ ॥

लक्ष्मण—ही मंथरादासी पाहिली काय?

राम०—(उत्तर न करितां दुसरीकडे दृष्टि नेऊन ह्म०) अगे जानकी, हें पहा.

आर्या.

जोशृंगवेरगनरीं हिंगणतरुतोचह्यामलागमतो ॥
जेथेंनिषादपतिशीं ‖स्निग्धाशींजाहलासमागमतो॥ ३०

लक्ष्मण०—(हांसून मनांत ह्म०) कायहो मध्यममाता केकेयी हिचीगोष्ट रामानें अगदींच गाळली!

सीता०—प्राणनाथा, तुह्मीं ह्याचठिकाणीं जटा वळल्या, नाहीं बरें?

लक्ष्म०—शिवशिव काय सांगावें!

श्लोक,

टाकूनिपुत्रावरिराज्यसारें ॥
¶जें**वृद्धइक्ष्वाकुनिसद्विचारें ॥
तेंघेतलेंबाळपणींचरामें ॥
अरण्यवास††व्रतपूर्णकामें ॥ ३१ ॥

*केश. †चांदण्यातें. ‡साहजिकलीलेतें. §मनोहर. ‖स्नेहयुक्त. ¶जें व्रत. **इक्ष्वाकु कुलांतील वृद्ध राजांनीं. ††नियम.

सीता—ही भगवती भागीरथी. हिचें उदक किती स्वच्छ आणि पवित्र हें! माते तुला माझा नमस्कार असो.

राम०—हे रघुकुलदेवते गंगे, तुला नमस्कार असो.

ओंव्या.

सगरें*अश्वमेधमांडिला ॥ भूमीवरीअश्वसोडिला ॥
तो†अमरनाथेंहिरोनिनेला ॥ निजपदजाईलयाभयें ॥ ३२
तैंअश्वसोधावयाधांवले ॥ ज्यांनींपृथ्वीचेभागभेदिले ॥
ते‡कपिलतेजेंभस्मझाले ॥ §स्वपित्याचेपूर्वज ॥ ३३ ॥
ऐकोनियांऐशीमात ॥ ‖खडतरतपकरीभगीरथ ॥
दुःखेंसोशिलींअगणित ॥ तुझ्याप्रसादाकारणें ॥ ३४ ॥
चिर¶दग्धांचियादेहांवरी ॥ मातेपडतांतुझीलहरी ॥
तुझ्याप्रसादेंउद्धारकरी ॥ पूर्वजांचाभगीरथ ॥ ३५ ॥

अशी ती तूं आमची जननी होस, आणि ही सीता तुझी सून होय. हिचें कल्याण अरुंधतीप्रमाणें सदा इच्छीत जा.

लक्ष्म०—आर्या, स्मरण आहेना? भरद्वाजऋषींनीं सांगितलेला चित्रकूठ पर्वताच्या वाटेवरचा यमुनानदीच्या कांठीं जो श्यामनामक मोठा वटवृक्ष होतातो हा.

सीता—प्राणनाथा, ह्या स्थलाचें स्मरण आपणास आहे कीं?

राम०—सखे, मी कसा विसरेन बरें? ज्या ठिकाणीं.

श्लोक.

**अलसलुलित,मार्गीचालतांश्रांतझालीं ॥

---

*यज्ञ. †इंद्रानें. ‡कपिलमहामुनीच्यादृष्टितेजानें.
§सगराचे. ‖फारकठिण. ¶बहुकाळ दग्ध होऊन पडलेले.
**आळसानें विकळ.

दृढतर*परिरंभादेउनीसांवरीलीं ॥
मृदुलकमलतंतूतुल्यहोतां†त्वदंगें ॥
पडुनिग्हृदयिंमाझ्यावेतलीझोंपसंगें ॥ ३६ ॥

लक्ष्मण—एथून विंध्यारण्यास आरंभ झाला. येथेंच विराध राक्षसानें आपणास अडविलें होतें.

सीता—पुरे पुरे, नको हें पाहणें. आतां प्रभूनें आपले हातांत तालपत्राचें छत्र घेऊन दक्षिणारण्यांत प्रवेश केला, तेंच आपण पाहूं.

राम०—हीं वनें कोणती समजलींना?

श्लोक.

जेथेंमुनीनदितटींजनजेंवि‡गेहीं ॥
वृक्षाश्रयेंवसतितींचतपोवनेंहीं ॥
§नीवारमुष्टिभरि||पाचितजेथहोती ॥
सत्कारुनीअतिथिआपणसेविताती ॥ ३७ ॥

लक्ष्मण—पहा येथें वृक्षांच्या दाटींतून गोदावरीनदीचा प्रवाह चालला आहे, तेणेंकरून ज्याच्या गुहा नादयुक्त होत आहेत, असा आणि ज्यास निरंतर सजलमेघ आश्रयून राहिल्यामुळें ज्याची नीलकांति वृद्धिंगत झाली आहे, असा हा जनस्थानामधला प्रस्रवणनामापर्वत.

राम०—सीते, हा पर्वत तुझ्या ओळखीचा असावा.

पद.

आठवतेंतुजकायसीते ॥ ध्रुवपद)
¶ह्याचगिरीवरी,आपणहोतों ॥ पाहत**निर्झर

---

* आलिंगनास. † तुझे अवयव. ‡ घरीं. § तृणधान्य.
|| शिजलेलें. ¶ प्रस्रवणनामक पर्वतावर. ** जलप्रवाह.

शोभासीते ॥ आठवतेंतुजकायसीते ॥ १ ॥
अपुलेंमानसें,स्वस्थकराया ॥ लक्ष्मणफार-
झटेगेसीते ॥ आठवतेंतुजकायसीते ॥ २ ॥
दिवससुखानें,नेलेयेथें ॥ संगतिनें*अनु-
ज्याच्यासीते ॥ आठवतेंतुजकायसीते ॥ ३ ॥
ह्याश्रीगोदा,वरिचेंकेलें ॥ स्नानेंपानेंसेवन-
सीते ॥ आठवतेंतुजकायसीते ॥ ४ ॥
गोदावरिच्या,तीरींआपण ॥ केलेफार†विहा-
रसीते ॥ आठवतेंतुजकायसीते ॥ ५ ॥

दिंड्या.

एकेदिवशींआपणएकेशयनीं ॥
एकमेकांसीकरीआलिंगोनी ॥
कांहिंकांहींबोलतांमंदवचनीं ॥
आंगिउठलेरोमांचथरारोनी ॥ ३८ ॥
एकमेकांशींलावुनियांआंगा ॥
गालगालाशींभूजभुजासंगा ॥
काढितांहीगोष्टिच्याप्रसंगा ॥
मनींनाहींआणिलें‡क्रमभंगा ॥ ३९ ॥
असेंहोतांआनंदउभयतातें॥
रात्रसरलीबोलतांबोलतांतें ॥
नाहिंझालेंठावकेंआपणातें ॥
कायआठवतेंसांगसखेतूतें ॥ ४० ॥

लक्ष्मण—ही पंचवटी, आणि तिजमध्यें पहा ही शूर्पणखा.

---

* बंधुलक्ष्मणह्याच्या. † क्रीडा. ‡ गोष्टींच्या क्रमाचा भंग.

सीता—हाय हाय, प्राणनाथा, आतां हीच तुमची माझी भेटनव्हे?

राम०—अगेभित्रे, हें चित्र आहे. आतांतें वियोगाचें भय मनांत आणूंनको.

सीता—कसेंहीअसो, पण दुर्जन आहेत ते दुःख देतात.

राम०—हरहर, ही पंचवटींतली गोष्ट आतां वर्तमानकाळीं होत-आहे असें वाटतें.

लक्ष्मण— (आपणासीं बोलतो.)

साकया.

कनकमृगाचें*छद्मकरुनिजेंकर्म†राक्षसेंकेलें ॥
‡सद्यःकृतसेंदुःखदहोतेंजरितेंगेलेंगतलें ॥ ४१ ॥
§शून्यजनस्थानींजींकेलींप्रभुनें‖विलापचरितें ॥
तींऐकुनिपाषाणहिरडतीवज्रन्हृदयहीफुटतें ॥ ४२ ॥

सीता—(डोळ्यांस पाणी आणून मनांत ह्मणते.) हे रघुकुल-भूषणा, प्राणनाथा, माझ्याकरतां तुला इतके क्लेश झालेना?

लक्ष्म०— (रामचंद्राच्या नेत्रांतून अश्रुनिघतात असें पाहून त्यास ह्मणतो.) महाराज हेंकाय?

दिंड्या.

¶बाष्पवारीचेबिंदुगळताती ॥
**त्रुटितमुक्तासरजेंविओघळती ॥
पडुनिधाराचहुंकडेपसरताती ॥
पहासांचविलेंतळेंभूईवरती ॥ ४३ ॥
जरीरोधियले††वेगतुंवांन्वित्तीं ॥

* मिष. † मारीचराक्षसानें. ‡ आतांचकेलेंसें. § निर्जन. ‖ विलापकरण्यें.
¶ नेत्रोदकाचे. ** तुटलेल्याहारांतून जशींमोतेंओघळतात.
†† दुःखाचेवेग.

तरीदाटुनिबाहेरनीघताती ॥
ओष्ठनासापुटमंदकांपताती ॥
लोकतेणेंअनुमानकरीताती ॥ ४४ ॥

राम०—वत्सा लक्ष्मणा, काय सांगूं?

श्लोक.

त्याकाळींजो*प्रियसखिवियोगेंचिजन्मासआला ॥
आशेनेंजो†शमनविधिच्याक्रूरहीं‡सह्यझाला ॥
तोदुःखाग्नीमजअनुभवाआज§दुर्वारयेतो ॥
‖ह्रन्मर्माचा‖व्रणकिणतसा¶वेदनाफारदेतो ॥ ४५ ॥

सीता—हाय हाय, ह्याकाळीं प्राणपतीच्यावियोगानें दुःखित झालें असें मी आपणास पाहतें.

लक्ष्मण—(मनांत ह्मणतो.) असो आतां ह्या उभयतांस दुसरें कांहीं दाखवावें. (चित्रपटाकडे पाहून उघडपणें ह्म०) हा मन्वंतरींचा पुरातन गृध्रराज जटायो, आपणास वडिलाप्रमाणें मान्य. ह्यानें ह्याच ठिकाणीं पराक्रम केला, रावणापासून सीता सोडविण्यास.

सीता—हा ताता **गृध्रराजा, त्वां ††अपत्य स्नेह शेवटास नेला खरा.

रामचं०—हा ताता, हा कश्यपसुता, हा गृध्रराजा, जटायो, तुझ्यासारख्या महान् ‡‡तीर्थरूप साधूचा लाभ आतां पुनः कोठचा होणार?

---

* सीतावियोगें. † शमनोपायाच्या. ‡ सोसायाजोगा. § दुःसह. ‖ ह्रदयांतील व्रणाचा घट्टा. ¶ दुःख. ** जटायो. †† मुलावरची ममता. ‡‡ पवित्र.

लक्ष्मण—पहा, हा जनस्थानाच्या पश्चिमेकडचा चित्रकुंजवान्-नामक दंडकारण्याचा भाग. येथेंच कबंध राक्षस राहत होता. हें ऋष्यमूकपर्वतावरील मतंगऋषींचें आश्रम-स्थान. आणि हें येथें श्रवणानामक सिद्धशबरीचें स्थान. ह्याच्या पुढेंच हें पंपासरोवर.

सीता—हां, खरेंच, ह्याच ठिकाणीं प्रभूनें धैर्य सोडून कंठमोकळा करून रुदन केलें नव्हे?

राम०—गे जानकी, हें पंपासरोवर फार रमणीय आहे.

श्लोक.

येथेंजीं*मदकलहंस*पक्षवातें ॥
कंपातेंधरितिस†नालतींचमातें ॥
‡बाष्पांच्यापरि§पतनोद्गमांतरालीं ॥
पंपेचींकमलवनें||सुदृष्टझालीं ॥ ४६ ॥

लक्ष्म०—हा पहा ¶आर्य हनूमान्.

सीता—हाचतो, चिरकाल दुःखांत पडलेल्या ह्या जीवाचा उद्धार करण्याविषयीं प्रयास करणारा भाग्यशाली मारुति.

राम०—हा तसाच आहे खरा.

आर्या.

तोहासुतअंजनिचा प्रतापशालीअसानसेअन्य ॥
ज्याच्याभुजवीर्यबळें आह्मांसहजाहलींजगेंधन्य ॥ ४७ ॥

सीता—वत्सा, ज्यावर प्रफुल्लित कदंबवृक्ष पाहून मयूर नृत्य करीत आहेत असाजो हा पर्वत दिसतो ह्याचेंनांव कायब-रें? तेथें वृक्षाखालीं बसलेला ज्याचीमुखश्री म्लान झाली

---

* मत्तकलहंस ह्यांच्या पंखांच्यावाऱ्यानें. † देठांसुद्धां. ‡ अश्रूंच्या. § पडणें निघणें ह्याच्या मधल्यावेळेंत. || पाहण्यांत आलीं. ¶ श्रेष्ठ.

आहे, व जो सामर्थ्यवैभवानें मात्र शोभणारा, आणि जो मुहूर्तमात्र मूर्छित झाल्यामुळें त्वां रुदन करीत सांवरून धरिला असा हा प्राणनाथ येथें काढला आहे. असें दिसतें.

लक्ष्मण—सांगतों ऐक.

श्लोक.

तोहाआहे*कुसुमित*गिरीमाल्यवान्नामज्याला ॥
ज्याच्या†शृंगींससतवसतेनूतना‡मेघमाला ॥

राम०—(हें ऐकून ह्म०)

वत्साआतां§विरमनपुढेंपाहवे,तोच‖योग ॥
आलावाटेफिरुनिमजतोजानकीचावियोग ॥ ४८ ॥

लक्ष्मण—ह्यापुढें आपलीं, तशींच मोठमोठ्या वानरांचीं आणि राक्षसांचीं आश्चर्यकारक अशीं कर्मे पुष्कळ पहावयाजोगीं आहेत. परंतु ही जानकी पाहतां पाहतां थकली आहे, ह्यास्तव मी विनंती करितों कीं, आज आतां पाहणें पुरें करावें.

सीता—प्राणनाथा, ह्या चित्रदर्शनानें मला एक डोहळा झाला आहे. ह्यासाठीं माझी एक प्रार्थना आपणास आहे.

राम०—सखे, प्रार्थना असें कां ह्मणतेस. कायती आज्ञा कर ह्मणजे झालें.

सीता—असें कसें होईल, म्यां आपणास प्रार्थनाच करावी. ती हीच कीं, गंभीर आणि रमणीय अशा ¶वनराजींत जाऊन पुन्हा विहार करावा, आणि भागीरथीच्या पवित्र शीतळ उदकांत स्नानें करावीं असें मला वाटतें.

---

* फुलझाडांनीं युक्त पर्वत. † शिखरावर. ‡ मेघसमूह. § थांब. ‖ प्रसंग. ¶ वृक्षयुक्त अरण्यांत.

राम०—फार चांगलें आहे—वत्सा लक्ष्मणा.

लक्ष्मण—हा मी जवळच आहें. काय आज्ञा?

राम०—अरे, जानकीस डोहळा झाला असतां तो तत्काळ पुरवावा अशी गुरुजनांची नुकतीच आज्ञा झाली आहे, तर जानकीस सांप्रत *वनविहाराचा डोहळा झाला आहे, तो पुरविला पाहिजे. ह्यासाठीं †अस्खलित चालणारा आणि ज्यांत बसलें असतां सुख होईल असा एक रथ सिद्ध करून लौकर घेऊन ये.

लक्ष्मण—आज्ञा महाराज. हा आणलारथ ह्मणा. (असें ह्मणून निघून जातो.)

सीता—प्राणनाथ, आपणही तिकडे चलावें.

राम० — अगे कठिणत्हृदये जानकी, हें कायमला सांगावें लागतें? आल्याशिवाय माझ्यानें राहवेल असें तुला वाटतें कायगे?

सीता—तर मग माझें फारच प्रिय होईल.

राम०—हे प्राणसखी जानकी, लक्ष्मण रथ आणी तोंपर्यंत दोनघटका आपण खिडकीपाशीं वाऱ्यावर बसूं.

सीता—होहो असेंच करावें. चित्रें पाहण्याच्या परिश्रमामुळें झोंपेनें मला फार घेरलें आहे.

राम०—तर मग ये आणि माझ्या मांडीवर उसें ठेवून अमळ स्वस्थ झोंप घे. अथवा.

आर्या.

घालींगळ्यांतमाझ्या सखिहा‡श्रमघर्मबिंदुयुतगार ॥

---

* वनक्रीडेचा. † अडखळल्यावांचून.

‡ श्रमघर्माच्या बिंदूंनीं युक्त. अतएवमार थंड असा तुझाबाहू.

बाहुतुझाचंद्रकर *स्राविगमोचंद्रकांतमणिहार ॥ ४९ ॥

राम०—(सीतेचा बाहू आपल्या कंठावर ठेवून अतिशयित आनंद पावून ह्मणतो.) प्रिये, मला असें हें काय होतें बरें.

श्लोक.

कळेनाहेंमातेंसकळसुखकींदुःखचिअसे ॥
असेनिद्राकिंवामद,†विषचढे,मोहचिवसे ॥
तुझ्यास्पर्शीस्पर्शीविकल‡करितोइंद्रिय§गणा ॥
विकार||प्राणांतेंभ्रमहिअणिदेई¶स्थिरपणा ॥ ५० ॥

सीता—(हास्य करून ह्मणते.) तुमची कृपा आणि प्रीति मजवर पूर्ण आहे, त्याचें हें लक्षण. दुसरें कांहीं नाहीं.

राम०—प्राणसखे, कितीगे तुझें मधुरभाषण हें!

श्लोक.

**म्लानासंजीव††कुसुमासंफुलीवणारीं ॥
सर्वेंद्रियांससुखवूनहिमोहणारीं ॥
ऐसींतुझींसुवचनें‡‡कमलायताक्षी ॥
कर्णासगोडगमतीमनयाससाक्षी ॥ ५१ ॥

सीता—अहो प्रियंवद, या, आतां आपण शयन करूं. (शयनार्थ कांहीं साधन इकडे तिकडे पाहते.)

राम०—दुसरें सोधावयास कशास पाहिजे?

---

* चंद्रकिरणांनीं स्रवणारा चंद्रकांतमण्याचा हारच वाटो. † मदचढला कीं विषचढलें. ‡ व्यापारहीन. § इंद्रियसमुदायास || ऱ्हदयास विलक्षण विकार झालातो. ¶ देहभान. ** म्लान, सुकलें †† जीवरूपपुष्प. ‡‡ कमलपत्राक्षी.

श्लोक.

लग्नापासुन वर्तमान समयापर्यंत गेहीं वनीं ॥
रात्रींवा दिवसास हीशिशुपणीं तैसा पुन्हा यौवनीं ॥
निद्रेला तव राम बाहु च उशी हा सर्वदा जाहला ॥
जाग्रन्स्वप्नसुषुप्तियांत न दुजा स्पर्शा प्रियेया जला ॥ ५२ ॥

सीता—खरें आहे. (असें ह्मणून रामाच्या बाहूवर मस्तक ठेवून निजते.) आहे आहे प्राणप्रिया हेंच आहे.
(असें चावळत झोंपीं जाते.)

राम०—काय ही प्रियसखी माझ्या आंगावर झोंपीं गेली!
(तिजकडे पाहून.)

श्लोक.

गृहाची ही शोभा तसि* अमृतवर्ती च नयना ॥
असे ही† श्रीखंडापरिस सुखद स्पर्श‡ ललना ॥
हिचा कंठीं बाहू§ मृदु|| शिशिर¶ मुक्तासुसर हा ॥
हिचें सारें आहे प्रिय परि न साहे चि विरहा ॥ ५३ ॥

(इतक्यांत द्वारपालिका येते.)

द्वारपालिका—महाराज, तो ** आला.

राम०—अगे कोण?

द्वारपा०—महाराजांचा परिचारक दुर्मुख.

राम०—(मनांत ह्म०) हां अंतःपुरचारी दुर्मुख काय? तो मीं लोकवार्ता जाणण्यासाठीं पाठविला होता खरा. तो आला असेल. मी भलतेंच समजलों. (उघडपणें.) बरें त्याला आंत येऊंदे.

---

* अमृताची सात शलाका. † चंदनापेक्षां. ‡ सुंदरी. § मऊ. || शीतळ. ¶ मोत्यांचा हार. ** पूर्वोक्त विरह असी भ्रांति होते.

(द्वारपालिका जाते. आणि दुर्मुख येतो.)

दुर्मुख—(आपणाशीं बोलतो.) हायहाय, सीतादेवीविषयीचा अनिर्वाच्य जनापवाद महाराजांस कसा सांगूं? अथवा, मजमंदभाग्याचें कामच हें. नसांगून कायकरावें! सांगणें कपाळास आलें खरें.

सीता—(झोंपेंत चावळते. हे प्राणप्रिया. तूं कोठें आहेस?

राम०—अहो मला दुःखशोक देणारी जी विरहव्यथा तीच चित्रदर्शनानें ह्या माझ्या प्रियसखीस झाली ह्मणून ही झोंपेंत असें बरळतेकाय? (प्रीतीनें सीतेच्या आंगावरून हात फिरवून ह्मणतो.)

ओंव्या.

तीन्ही*अवस्थांमाजीसाचें ॥ झालें†अद्वैतसुखदुःखाचें ॥
एकरूपउभयतांचें ॥ जेंस्नेहाशींअनुरूप ॥ ५४ ॥
जेंहृदयाविश्रांतिस्थान ॥ जेथेंप्रेमरसाचेंमान ॥
कधींहीहोईनान्यून ॥ ‡वयोभेदझालातरी ॥ ५५ ॥
मध्येंआलिया§आवरण ॥ काळेंकरूनत्याचेंनिवारण ॥
होतांपहिल्यापरीपूर्ण ॥ स्नेहसर्वींजेंराहिलें ॥ ५६ ॥
ऐशियासुभाग्यसाली ॥ असावीसर्वदा‖भद्रराशी ॥
कोणतयाच्याअभद्राशी ॥ जनमानसींचिंतील ॥ ५७ ॥

दुर्मुख— (जवळ जाऊन.) महाराजांचा जयअसो.

राम०—आज नवीनवार्ता कोणती ऐकिली सांग.

दुर्मुख—नगरांतील व देशांतील सर्वलोक महाराजांची स्तुतिकरतात, कीं ह्या रामचंद्रानें दशरथराजाचें विस्मरण पाडलें.

---

* जाग्रतिस्वप्नसुषुप्ति. † साम्य. ‡ बाल्यतारुण्यादि. § चित्त. ‖ कल्याण

राम०—हा उगीच अर्थवाद आहे. ह्या स्तुतींत कांहीं नाहीं लोकांच्या बोलण्यांत मजविषयीं कांहीं दोषोक्ति निघाली असली तर तीसांग. कांकीं, तिचें परिमार्जन केलें पाहिजे.

दुर्मुख—(डोळ्यांसपाणीं आणून) आज्ञा होते त्यापक्षीं सांगतों, ऐकावें. (कानाजवळ तोंड नेऊन.) याप्रमाणें वर्तमान आहे.

राम०—हायहाय. (असेंबोलून मूर्छा पावतो.)

दुर्मुख—महाराज; सावध व्हा. अविचारी लोकांच्या बोलण्यावर जाऊंनका.

राम०— सावध होऊन ह्मणतो.

साकया.

विदेहीलाकसातरीं परसदनींनिवासघडला ॥
होइलदूषणजनांतहामजधाकमानसींपडला ॥ ५८ ॥
त्यादोषाच्यापरिहारार्थ्यांअद्भुतउपायकेले ॥
दुर्दैवानेंमाझ्यासारितेविलयाप्रतिनेले ॥ ५९ ॥
कींतेंदूषणजनांतसाऱ्यातिणेंविस्तृतकेलें ॥
पिसाळल्याश्वानाचेंविषसेंपुनरपिकसेंउदेलें ॥ ६० ॥
कायकरावेंनसुचेमजलाआतांउपायकांहीं ॥
जीवित्वालाधिक्कारअसोमरतिहरवीनाहीं ॥ ६१ ॥

(विचारकरून करुणायुक्तहोऊन ह्मणतो.)

अथवा दुसरेंकाय ? हेंच केलेंपाहिजे

आर्या.

जनरंजनकेसेंही साधावेंजिसाधु संतानें ॥

स्तुतिवाद. सीतेला. लवणाच्या ... त्यर्थझालें. दुर्दैवानें घोरातें.

माझाविमवेदी सोडुनि वेसाधिलेंचि मनातें ॥ ६२ ॥

वसिष्ठगुरूंनी हेंच सांगून पाठविलें आहेना ? आणखी सांगतों, असें जर मी न करीन तर.

श्लोक.

अजवरिभुवनींजेसूर्यवंशोद्भवांनी ॥
विमलचरितकेलेंलोकमान्यानृपांनी ॥
जनमुखिमलयोगेंडागलागेलत्यातें ॥
करितरिअखिलोकींधिक्‌अधन्यासमातें ॥ ६३ ॥

हा प्रियसखी जानकी, जी तूं यज्ञवेदीपासून उत्पन्न होणारी, आपल्याजन्मानें पृथ्वीस पवित्र करणारी, निमिजनक वंशास आनंद देणारी, पावक, वसिष्ठ, अरुंधती ह्यांनीं प्रशंसावया जोगें- शीलबाळगणारी, सर्वप्रकारें मजवर प्राण ठेवणारी, वनवासांत मलासुख देणारी, आणि थोडें असून गोड बोलणारी, त्यातुझा ह्या प्रकारचा परिणाम कसागे झाला ! हायहाय !.

ओंव्या.

तुझ्यामुळेंहींजगतें ॥ झालींअसतीपुण्यवंतें ।
तुजविषयींजनमाचींउक्तें ॥ अभद्रकेशींनिवाली ॥ ६४ ॥
तुझियायोगेंझालेंसनाथ ॥ सर्वलोकअसतीस्वस्थ ॥
तीतूंहीऊनअनाथ ॥ आतांचिविपत्तीभोगिशीलकीं ॥ ६५ ॥

अरे दुर्मुखा, जा लक्ष्मणास जाऊन सांग कीं; तुझा नवीन राजा जो राम तो तुला आज्ञा करितो. (कानांत) याचा प्रमाणें लौकर कर.

दुर्मुख—महाराज, हें काम झालें असें समजा. (जातो.)

राम—आतां मी सर्व लोकांत निंद्य, अशुद्ध व दुराचारी झालों, कारण माझ्या आश्रयानें विश्वासानें असणारी जी मृगी तिला

होऊन निघाली, जिच्या उदरांत रघुवंशाचा अंकुर असा पवित्र गर्भ स्फुरण पावत आहे, त्या देवीविषयीं दुर्जनांच्या *असमंजस भाषणावरून आपण थोरांनीं हें अयोग्य कर्म आरंभिलें. हें नीट वाटत नाहीं.

राम०—शिवशिव, अरे लोकांस दुर्जन असें कां ह्मणतोस?

श्लोक.

इक्ष्वाकुवंशांतजनास†भाळ ॥
बोलावयाकारणहेंचझालें ॥
शुध्यर्थजे‡अद्भुतकर्मकेलें ॥
तेंकोणमानीलखरें§दुरेलें ॥ ६६ ॥

यासाठीं तूं जा आणि लक्ष्मणाला याप्रमाणें सांग.

दुर्मुख—हायरे देवा, हा देवी जानकी, आतां तुझी काय गती होईल?

(असें बोलून निघूनजातो.)

राम०—हाय हाय, आज मी केवढा क्रूरकर्मा आणि घातकी झालों हा. पहा.

श्लोक.

॥बाल्यापासुनिपोशिलीप्रियसखीवेऊनिच्याच्या¶प्रिया ॥
अन्यालाजरिभिन्नदेहदिसतीजीएकचित्ता**प्रिया ॥
तीतें††छद्मकरूनिआजसहसामी‡‡मृत्युलादेतसें ॥
जैसाखाटिकपाळल्याबकरिचाकापीमळाहें§§तसें ॥ ६७ ॥

---

*अविचाराचे भाषण. †माझ्या दुर्दैवानें. ‡अग्निशुध्यादिक. §अतिदूरचें. ||लहानपणापासून. ¶प्रियपदार्थ. **स्त्री. ††कपटानें ‡‡काळाला. §§दुष्कर्म तसेंच.

तस्मात् स्पर्शकरण्यास अयोग्य असा मी महापातकी ह्या देवीला आपल्यास्पर्शानें दूषित कशाला करूं? (असें ह्मणून सीतेचा मस्तक हळूच उचलून आपलाहात काढून घेतो. आणि ह्मणतो.)

आर्या.

गेमीअपूर्वकर्म चांडालच्सिोडमजकळेनतुला ॥
शिवलीसचंदनाच्या भ्रांतीनें* दुर्विपाकविषतरुला ॥ ६८ ॥

पद. ६९

सोडसोडसोडअतांजानकीमला ॥ ध्रु० ॥
आजकर्मचांडाळह्याचजाहला ॥ नसेल-
आजवरीअसाकोणिपाहिला ॥ सोड० ॥ १ ॥
भ्रांतिधरुनिचंदनाचीशीवलिसमला ॥
स्पष्टदुष्टपरिणामींविषतरुतुला ॥ सोड० ॥ २ ॥
मजवरिविश्वासतुवांफारठेविला ॥ मीच
आजखरातुझागळाकापिला ॥ सोड० ॥ ३ ॥

(उभारहून ह्मणतो.)

पद ७०.

नकळेहोइलगतिकैशी ॥ आतांकायकरूं ॥ ध्रु० ॥
विपरितकाळाचेंलक्षण ॥ झालाजीव†लोकनिर्वाण ॥
सरलेंजगण्यचेंकारण ॥ आतांप्राणकेंविधरूं ॥ १ ॥
भासेमजलाजगहें‡शून्य ॥ दिसतेंजैसें§जीर्णअरण्य ॥
सरलेंमाझेंसर्वहिपुण्य ॥ होउनि॥वन्यकायफिरूं ॥ २ ॥
पूर्वीमानवलासंसार ॥ वाटेआतांतोचअसार ॥
शरिरींहोतीकष्टहिफार ॥ नाहिंअधारकुठेंशिरूं ॥ ३ ॥

---

*दुष्टपरिणामी. †जीविताचा अंत. ‡ओस. §ओसाडरान.
॥वनवासी.

सीतेवांचुनिमजलाक्षण ॥ होतिलकल्पासमान जाण ॥
वाटतिसोडावेहेप्राण ॥ खोंचुनिबाणकायमरूं ॥ ४ ॥
नकळेहोइलगतिकैशी ॥ आतांकायकरूं ॥
अथवा प्राण सोडूं ह्मटलेंतरी जावयाचे नाहींत.

आर्या.

भोगावयासदुःखें देवेंचैतन्यठेविलेंरामीं ॥
तेंसुदृढप्राणांहीं खिळिलेंऐसेंचमानितोंहामी ॥ ७१ ॥

(देवतागुरु इत्यादिकांचीप्रार्थनाकरतो.)

ओंव्या.

हाभगवंताविश्वामित्रा ॥ हावसिष्ठासद्गुणपात्रा ॥
हाश्री*पावकापवित्रा ॥ धांवातुह्मीयावेळीं ॥ ७२ ॥
हामातेअरुंधती ॥ सीताजननिये† वसुमती ॥
हात्रिजटमहामती ॥ कृपाकरावीयावेळीं ॥ ७३ ॥
हाबिभीषणालंकेश्वरा ॥ हाहनुमंतामहावीरा ॥
पारनसेतुमच्याउपकारा ॥ हाप्रियसखेसुग्रीवा ॥ ७४ ॥
हाजनकामिथिलापाळा ॥ हाममं‡तातास्नेहाळा ॥
हा§मातांनोयाबाळा ॥ कृपादृष्टीनेंपहावें ॥ ७५ ॥
॥वंचकहोऊनतुह्मांतें ॥ वंचिताझालोंसर्वांतें ॥
कृपाकरूनियांमातें ॥ सांभाळावेंयाकाळीं ॥ ७६ ॥

अथवा ह्या समयीं मी त्यांना हाकमारण्यासही अयोग्य आहें. कांकीं.

आर्या.

कींतेधन्यमहात्मे मीदुष्टकृतघ्नमित्रसापाचा ॥
घेतांनामेंत्यांचीं होईलविटाळत्यांसपापाचा ॥ ७७ ॥

---

* हेअग्ने. † हेपृथ्वी. ‡ हेदशरथा. § कौसल्याकैकेयीसुमित्रांनो. ॥ ठक.

जोगी. पद ७८.

जन्मुनि रविवंशीं ऐसा ॥ झालों निर्दय मी कैसा ॥ ध्रु० ॥
चित्तीं ठेवुनि यां विश्वास ॥ माझ्या अवलंबुनि न्हृदयास ॥
निजली पाहुनि यांचि त्रास ॥ झाला जिला फार आयास ॥
तिजला सोडितसें सहसा ॥ झालों निर्दय मी कैसा० ॥ १ ॥
सर्वथा उचित जिचा अन्याग ॥ तीचा करित असें मी न्याग ॥
जीवरनि न्य करीं अनुराग ॥ तिजवर झाडितसें मी आग ॥
काढितों जळा मधुनि मासा ॥ झालों निर्दय मी कैसा ॥ २ ॥
जीही शोभा सदनाची ॥ मूर्ती केवळ मदनाची ॥
विश्रांती मम न्हृदयाची ॥ माझी प्राणसखी साची ॥
तिजला घालितसें फांसा ॥ झालों निर्दय मी कैसा० ॥ ३ ॥
जीच्या उदरीं गर्भ* कठोर ॥ होतो चंचळ वारंवार ॥
नुचलेनि जग गर्भाचा भार ॥ जीचे अवयव अतिसुकुमार ॥
तिजला देतों मी कुदशा ॥ झालों निर्दय मी कैसा० ॥ ४ ॥
धावा बळी राक्षसाला ॥ तें साटाकितसें हिजला ॥
नाहीं लाज दया मजला ॥ कराया कर्म असें सजला ॥
झाला नसे कोणि ऐसा ॥ झालों निर्दय मी कैसा० ॥ ५ ॥

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे शब्द होतो.)

अनर्थ अनर्थ काय हा अनर्थ.

राम०—अरे पहा पहा काय आहेतें.

(पुन्हा शब्द होतो.)

श्लोक.

रवि॑ सुतातटीं राहती मुनी ॥
करिति उग्र जे तप॑ निशीदिनी ॥

---

* पूर्ण. १ यमुनातीरीं. २ रात्रंदिवस.

लवणराक्षसेंत्रासदीधले ॥
ह्मणुनितूजहेशरणपातले ॥ ७९ ॥

राम०—काय, अद्यापि पृथ्वीवर राक्षसांचा त्रास आहे? असो, त्या दुरात्म्या कुंभीनसी *पुत्राचा निःपात करण्यास शत्रुघ्नाला पाठवितों. (कितीएक पावलें पुढें जाऊन पुन्हा माघारा येतो.) हेप्राणसखी जानकी, आतांतुझी कशी गतिहोईल नकळे.

हेभगवति †वसुंधरे हीबिचारी तुझीकन्या जानकी हिजकडेपहा.

आर्या.

विश्वंभरे ‡क्षमेया जानकिलारक्ष§निरविलीतुजला ॥
कन्यातुझीचआहे बोलायाहेंनसेचिलाजमला ॥ ८० ॥

आर्या.

जनकरघुकुलांचें‖हें मंगलकींवंशधन्यहांकेला ॥
तूंप्रसवलीसहिजला ¶पुण्यमखीं**देविपुंण्यशीलेला ॥ ८१ ॥

(असें बोलून राम निघून जातो.)

सीता—(प्रथम झोंपेंत असतां बोलते.) हेसौम्या, हेप्राणप्रिया, कोठेंआहेस? (अकस्मात उठून बसते.) हायहाय दुष्टस्वप्नानें मला भ्रांतींत पाडलें, आणि उगीच मी प्राणप्रियाला हाकामारितें! (सावध होऊन इकडे तिकडे पाहते.)

हाय हाय, मी निजलें असतां मला एकटीला टाकून माझाप्राणनाथ निघून गेला काय? यासमयीं हें असें कसें झालें? असो, आतां तो माझे दृष्टीस पडला ह्मणजे मी त्यावर रुसेन. (मनांत

*लवणासुराचा. †हेपृथ्वी. ‡हेपृथ्वी माते. §स्वाधीनकेली.
‖सीतारूप. ¶यज्ञांत. **पवित्र जानकीला.

विचारकरून ह्मणते.)पण जर माझ्यानें तसें करवेल तर. (मोठ्यानें ह्मणते.) कोणआहे तिकडे! कोणी *परिचारक आहेकाय? (कोणी हाक देतनाहीं.)

दिंड्या.

असेकोठेंतोप्राणनाथमाझा ॥
दाखवाहोलवकरीरघूराजा ॥ ८२ ॥
कसागेलाटाकूनिएकटीला ॥
शीरअंकींठेवूननीजलीला ॥ ८३ ॥
कायकारणजाहलेंजावयाला ॥
कोणआलेंहोन्यासन्यावयाला ॥ ८४ ॥
तुझ्यासंगेंयेईनमीवनांत ॥
बोलिलाजेंतेंनाहिंकामनांत ॥ ८५
स्वप्नआतांतैसाचमजझाला ॥
प्राणनाथटाकूनिमलागेला ॥ ८६ ॥
हाकमारितफीरतेंप्राणनाथा ॥
येइंयेईसत्वरीजगन्नाथा ॥ ८७ ॥
तेंचझालेंकींखरेंहाकपाळा ॥
कुटेपाहूंमीप्रियाजगत्पाळा ॥ ८८ ॥
असोआतांपाहीनन्यासजेव्हां ॥
न्याजवरमीहोईनरुष्टतेव्हां ॥ ८९ ॥

(पुन्हा हाकामारते.) कोणी परिजन तिकडे आहेकाय
(इतक्यांत दुर्मुखयेतो.)

दुर्मुख—(झटकन पुढें होऊन) हे देवीजानकी, कुमार लक्ष्मण

*सेवक.

विनंती करतो, कीं, हा रथ सिद्धकरून आणला आहे. आपण येऊन रथावर बसावें?

सीता—ही मी बसावयास आलेंपहा. पण माझ्या उदरांतील गर्भ फार चंचळ होत आहे, त्याचाभार मला साहत नाहीं याजकरितां हळूहळू येतें.

दुर्मुख—आईसाहेब, असें इकडे यावें. हारथ आहे यावर बसावें

सीता—(रथांत बसतांना.)आतां ऋषिमंडळीस माझा नमस्कार असो; रघुकुल देवतांस माझा नमस्कार असो; प्राणनाथाच्या चरणकमलास माझा नमस्कार असो; आणि सकल गुरुजनांस ही माझा नमस्कार असो.

(असेंह्मणून सर्व निघूनजातात.)

चित्रदर्शननाम प्रथम अंक.

(समाप्त.)

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक २.

स्थल.

दंडकारण्य.

पात्रें.

वासंती.	वनदेवता.
आत्रेयी	तापसी.
रामचंद्र.	अयोध्याधिपति.
शंबूक	शूद्रतपस्वी.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.) यावें, तपस्विनी, यावें.

(इतक्यांत पांथाचा वेष धरून एक तापसी येते.)

तापसी—अहो ही वनदेवता, फलपुष्पपल्लवयुक्त अर्घ्यपात्र घेऊन माझी पूजा करण्याकरितां येत आहे.

वनदेवता—(अर्घ्यपात्र घेऊन येते, आणि तापसीला अर्घ्य समर्पून ह्मणते.)

श्लोक.

तुझेंसारेंआहेवन,सुदिनमातउगवलें ॥
सतांचासंतांशींपरमसुकृतेंसंगघडला ॥

तरुछायापाणीमुनिस* अशनायोग्यअसती ॥
फलेंमूलेंजींजींसकलहि† पराधीननसती ॥ १ ॥

तापसी—तें काय बोलावयाचें? खरेंच आहे.

श्लोक.

सदाप्रीतीचित्तीं‡ विनयमधुरावाणिहिसदा ॥
स्वभावें§ कल्याणीमतिपरिचया‖ भेदनकदा ॥
पुढेंकिंवामागेंमनिं¶ रसविपर्यासनसती ॥
**रहस्येंसाधूंचीं†† अकपट‡‡ विशुद्धेंचअसती ॥ २ ॥

वनदे॰—आपण कोण, आपलें नांव काय हें मला समजेल तर चांगलें होईल.

तापसी—मला आत्रेयी, ह्मणतात.

वनदे॰—हे आत्रेयी, कोणीकडून आपलें येणें झालें? आणि ह्या दंडकारण्यांत येण्याचा हेतु कोणता?

आत्रेयी—सांगतें ऐक. कोठून कशासाठीं आलें तें.

श्लोक.

येथेंअगस्त्यादिकजेमहर्षी ॥
वेदांतवेत्तेवसतातहर्षी ॥
त्यांपाशिवेदांतशिकावयाला ॥
वाल्मीकिपासूनच§§ यावनाला ॥ ३ ॥

वनदे॰—हें मोठेंच आश्चर्य. अगे, जो वाल्मीकिऋषि ब्रह्मवेत्ता

---

* भक्षणास. † तुझ्याचस्वाधीन आहेत.
‡ विनययुक्तअसून गोड. § चांगली. ‖ पालट. ¶ प्रीतींत अंतर. ** अंतरंगगोष्टी. †† निष्कपट. ‡‡ एकरूप.
§§ या वनाला आलें असा अर्थ.

पुराणमुनि, आणि मोठमोठे ऋषि ब्रह्मज्ञान प्राप्त्यर्थ ज्याची उपासना करतात, त्याला सोडून त्वां इतके लांब येण्याचा श्रम कशासाठीं घेतलाबरें?

आत्रेयी—काय करावें बाई, तेथें आमच्या अध्ययनास मोठी अडचण प्राप्त झाली ह्मणून इतक्या लांबचा प्रवास करणें प्राप्त झालें.

वनदे०—अशी कोणती अडचण आलीबरें?

आत्रेयी—कोणी एके देवतेनें, सर्व प्रकारांनीं अद्भुत आणि नुकतेंच ज्यांचें स्तनपान सुटलें अशावयाचीं दोन मुलें त्या वाल्मीकिमुनीला आणून दिलीं. तीं केवळ ऋषीच्याच नाहीं, पण सचराचर भूतांच्या अंतःकरणांत स्नेह उत्पन्न करणारीं अशींआहेत.

वनदे०—त्यांचींनांवें ठाऊक आहेत काय?

आत्रेयी—त्याच देवतेनें त्यांचीं कुश आणिं लव हीं नांवें सांगून त्यांचा प्रभाव ही सांगितला.

वनदे०—त्यांचा कोणत्या प्रकारचा प्रभाव सांगितलाबरें?

आत्रेयी—त्यांस सरहस्य जृंभकास्त्रें जन्मतः सिद्ध आहेत ह्मणून सांगितलें.

वनदे०—हा मोठाच चमत्कार.

आत्रेयी—ते दोन्ही मुलगे वाल्मीकिऋषीनें स्वतां दाईपणा करून पोषिले, आणि रक्षिले. त्यांचें चौलकर्म केल्यावर वेदत्रयीवर्जून शस्त्रास्त्रशास्त्रविद्येंत निपुण केलें. पुढें त्यांस अकरावें वर्ष लागलें. तेव्हां आपण गुरु होऊन क्षत्रियांच्या विधीप्रमाणें त्यांचीं उपनयनें केलीं. आणि वेदत्रयीचें अध्ययन त्यांजकडून करविलें. त्या मुलांची बुद्धि आणि

धारणा *अप्रतिम लोकविलक्षण, ह्या मुळें त्यांजबरोबर आमचा अध्ययनकरण्याचा लाग चालेना.

श्लोक.

गुरुविद्याप्राज्ञाजसितासिच †अज्ञाहि‡वितरी ॥
तयांची§धीशक्तीअधिकअथवान्यूननकरी ॥
तथापीदोषांच्याबहुतचिफलींभेददिसतो ॥
जसा||बिंबग्राही¶शुचिमणितसा**लोष्ठनसतो ॥ ४॥

वनदे०—हींच काय अध्ययनाला अडचण?

आत्रेयी—दुसरी एक आडचण आली.

वनदे०—दुसरी अडचण ती कोणती?

आत्रेयी—दुसरी अडचण अशी उत्पन्नझाली कीं, एकेदिवशीं वाल्मीकिऋषि माध्यान्हिककर्म करण्याकरितां तमसानदीच्यातीरीं गेलाहोता. तेथें क्रौंचपक्ष्यांचा एक जोडा ††विहार करीत असतां त्यांतून एक पक्षी व्याधानें मारिला, असें त्यानें पाहिलें. तेव्हां त्या ऋषीच्या मुखांतून अकस्मात् बत्तीस अक्षरांची छंदोबद्ध अशी वाणी निघाली ती अशी.

"नपावसिनिषादातूं‡‡प्रतिष्ठाकाळ§§शाश्वत ॥
कींक्रौंच||||मिथुनींएकवधिला¶¶काममोहित" ॥

वनदे०—वेदवाणींत छंद प्रसिद्ध आहेत. लौकिक वाणींत छंदानें हा नवाच अवतार घेतला वाटतें. हा मोठा चमत्कारच आहे.

---

*अनुपम. †जडमतीला. ‡देई. §बुद्धिशक्ति. ||प्रतिबिंब घेणारा ¶हिरा. **ढेकूळ. ††क्रीडा. ‡‡उत्तमगति. §§अखंड. ||||क्रौंचपक्ष्यांच्या युग्मांतून. ¶¶मदनानें व्याकुळ असतां.

आत्रेयी— त्याचसमयीं पितामहब्रह्मदेव, ज्याच्या मुखापासून शब्दब्रह्माचा आविर्भाव झाला, अशा त्या वाल्मीकिऋषीच्या जवळ प्रगट होऊन त्यास ह्मणाला, हे ऋषे, तूं शब्दब्रह्मामध्यें *निष्णात झालास. यास्तव रामचरित्राचें वर्णन कर. तुझें ज्ञानचक्षु अबाधित तेजानें †संपन्न असो.तुला आद्यकवि ह्मणतील. असें बोलून तो तेथेंच गुप्त झाला.—असा ब्रह्मदेवाचा अनुग्रह झाल्यानंतर त्या वाल्मीकिऋषीनें प्रथम मनुष्यलोकांत शब्दब्रह्माचा परिणाम रामायणरूपानें प्रसिद्ध केला. आतां सर्वलक्ष त्याचें तिकडे लागलें आहे.

वनदेवता—वाहवा, तरमग हा जगत्प्रपंचाचा मोठा अभ्युदयच झाला.

आत्रेयी—ह्या साठीं मी ह्मटलें, कीं तेथें आमच्या अध्ययनास मोठी अडचण आली ह्मणून?

वनदे०—हां, मग ठीकच अडचण. योग्य.

आत्रेयी—हे वनदेवते, मी येथें विश्रांति घेऊन स्वस्थ झालें. आतां मला अगस्तिऋषीच्या आश्रमाचा मार्ग कोणीकडून जातो तें सांग, ह्मणजे मी त्या मार्गानें तिकडे जाईन

वनदे०—येथून पंचवटीस जाऊन गोदावरीनदीच्या कांठानें. नीट जा ह्मणजे अगस्तीच्या आश्रमास पावशील.

आत्रेयी—(डोळ्यांस पाणी आणून.) हेंच तें तपोवन? हीच पंचवटी? हीचती गोदावरीनदी? हाच प्रस्रवणनामा पर्वत? आणि जनस्थानची देवता वासंती ती तूंचना?

---

*पूर्ण. †युक्त.

वनदे०—होय, हें सर्व तसेंच आहे.

आत्रेयी—(करुणायुक्त होऊन.) हे जानकी, हे वत्से!

श्लोक.

गेहा* सुन्दद्वर्गतुझाचिआला ॥
गोष्टीमधेंजोसहजेंनिघाला ॥
तूं† नामशेषा‡असशीतरीतो ॥
प्रत्यक्ष§दृश्यामजभासवीतो ॥ ५ ॥

वनदे० वासंती—(भयपावून.) काय नामशेषा असें ह्मणतेस? आर्ये, सीता देवीच्या जिवाला कायगे झालें?

आत्रेयी—केवळ तिच्या जिवावरच आलें इतकेंच नाहीं. तिजवर अपवादही आला. (कानांत हाळूच सांगते.) या-या प्रमाणें.

वासंती—हायहाय, दैवानें तिजवर मोठा कठिण घाला घातला. (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

आत्रेयी—वासंतिके, सावधहो सावधहो.

वासंती—(सावधहोऊन) हा प्रियसखी, हा महा भागेजानकी तुझ्या दैवीं असा दुःखाचा वांटा यावा काय! रामभद्रा, त्वांतरी असें करावें काय! असो तुला तरी काय बोलावें. तीचेंच दैव फिरलें. हे आत्रेयी, सीतेला अरण्यांत टाकून लक्ष्मण माघारा गेल्यावर सीतेची काय वाट झाली ह्याचें कांहीं वर्तमान ऐकण्यांत आलें आहे काय?

आत्रेयी—नाहीं नाहीं. तें कांहीं ऐकण्यांत आलें नाहीं.

---

*मित्रमंडळी. †नांवमात्र जिचें राहिलें. ‡सुन्दद्वर्ग.
§डोळ्यापुढें आहेस अशीतूं.

वासंती—हायहाय, काय गोष्ट वाईट झालीही; वसिष्ठ अरुंधती हीं रघुकुलास सांभाळीत असतां आणि रामाच्या वृद्धमाता जिवंत असतां अशी गोष्ट कशी घडली?

आत्रेयी—असें ऐकतों कीं, त्यावेळीं वसिष्ठ अरुंधती सुद्धां सर्व मंडळी ऋष्यशृंगाच्या आश्रमास गेली होती. सांप्रतकाळीं तें द्वादशवार्षिकसत्र समाप्त झाल्यावर ऋष्यशृंगानें पूजासत्कार करून सर्वांस निरोप दिला. त्यासमयीं वसिष्ठाची पत्नी अरुंधती ह्मणाली कीं, ज्या अयोध्येंत जानकी नाहीं त्या अयोध्येस मी जाणार नाहीं. ह्या तिच्या बोलण्यास रामचंद्राच्या मातांनीं अनुमोदन देऊन तोच निश्चय केला. तेव्हां वसिष्ठ बोलले कीं, तर मग आपण आतां वाल्मीकिमुनीच्या तपोवनास जाऊन तेथेंच कांहीं दिवस राहूं.

वासंती—बरें आतां राम राजा काय करीत आहे?

आत्रेयी—त्या राजानें सांप्रत अश्वमेध आरंभिला आहे असें ऐकतों.

वासंती—अरेरे. एकून त्यानें दुसरी बायको केली ना!

आत्रेयी—शिव शिव, असें कसें होईल?

वासंती—तरमग यज्ञामध्यें धर्मपत्नी कोण?

आत्रेयी—सुवर्णमयी सीतेची प्रतिमा केली आहे ती.

वासंती—काय विलक्षण कृत्य हें!

श्लोक.

वज्रापेक्षांहिकठिणें,पुष्पाहूनिमृदूअशीं ॥
*लोकोत्तरांचींचरितेंकोणा†जाणवतीलतीं ॥ ६ ॥

---

*अलौकिक पुरुषांचीं. †जाणतां येतील.

आत्रेयी—त्या यज्ञांत वामदेवानें अभिमंत्रित असा पवित्र अश्व सोडला आहे. त्याला यथाशास्त्र रक्षणकर्त्ते पुरुष योजिले आहेत. त्यांवर मुख्य अधिपति लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु नेमिला आहे. कार्की त्याला दिव्यास्त्रविद्या अवगत आहे. त्याबरोबर सेनासामग्री ही पुष्कळ दिली आहे.

वासंती—(गहिंवर आणून स्नेहानें व कौतुकानें ह्म०) काय त्या बाळा लक्ष्मणाला पुत्र झाला आहे? बरें बाई एवढा तरी मला जीवनाला आधार आहे.

आत्रेयी—इतक्या अवकाशांत एक ब्राह्मण आपला मृतपुत्र राजद्वारीं ठेवून ऊर बडवून अनर्थ झाला, अन्याय झाला, ह्मणून मोठ्यानें ओरडला. हें वर्तमान रामराजास समजतांच तो रामचंद्र करुणायुक्त होऊन, राजाच्या अपराधा वांचून प्रजेला अकालमृत्यु यावयाचा नाहीं, असा विचार करीत आहे, तों अकस्मात् आकाशवाणी झाली. ती अशी.

श्लोक.

शंबूकनामा*वृषलपृथ्वीवरिकरीतप ॥
तो†वध्यनुजलारामामारीं‡त्यावांचवीं§द्विजा ॥ ७ ॥

ती देववाणी ऐकतांच प्रभुरामचंद्र तत्काळ हातांत खड्ग घेऊन पुष्पक विमानांत बसून त्या शूद्रतपस्व्याचा शोध करण्यासाठीं सर्व दिशा विदिशा फिरावयास निघालाआहे.

वासंती—हो खरें. शंबूकनामा कोणी शूद्र ह्याच जनस्थानच्या अरण्यांत धूम्रपान करून तपश्चार्या करीत आहे. त्याच्या

---

*शूद्र. †मारण्यास योग्य. ‡शूद्राला. §द्विजकुमारा.

निमित्तानें तरी रामभद्राचें पुन्हा आगमन या वनांत होवो.

आत्रेयी—बरें तर, हे वासंतिके, मी येतें आतां, लोभ असूंदे.

वासंती—बरें आहे, यावें, पण आत्रेयी, दिवस फार चढला आहे, कशावरून पहा.

आर्या.

*गजगंडघर्षणानें पुष्पेंपडतातजींजळावरिती ॥
त्यांहींश्रीगोदेची पूजाहेवृक्षआदरेंकरिती ॥ ८ ॥

श्लोक.

†स्कंधींजयांच्याबसुनीसुखानें ॥
पक्षीकिडेवेंचितितेमुखानें ॥
‡चंचूपुटेंविचरितीस्वपक्ष ॥
पहाअसे§रम्य‖तटस्थवृक्ष ॥ ९ ॥

(असें बोलून दोघी निघून जातात.)

(ही पुढील कथेचीची सूचना.)

(तदनंतर हातांत खड्ग घेऊन रामचंद्र येतो.)

रामचंद्र—(सदय होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

रेमाझ्याउजव्याकराद्विजशिशूवांचावयासत्वरी ॥
टाकींखड्गविशंकहोउनिचत्याशूद्रातपरत्यावरी ॥
टाकायापटुजोवनींप्रियसखीजीगर्भखिन्नातशी ॥
रामाचेंनिजगात्रतूंअससि¶त्यातूंतेंदयाकायशी ॥ १० ॥

(मोठ्या कष्टानें खड्ग प्रहार करून ह्म०)

---

*गजछायेंत येऊन झाडांस गंडस्थळें घांसतात त्या धक्क्यानें.
† खांदीवर. ‡ चोंचेनें. § मनोहर. ‖ गोदावरीतीरस्थ.
¶ त्यारामाचें.

रामास योग्य जें कर्म तें त्यानें केलें. आतां तो ब्राह्मणाचा पुत्रतरी जिवंत होवो.

(शंबूक पहिला देह टाकून दुसरा दिव्य देह धारण करून येतो.)

दिव्यपुरुष—राम देवाचा जय असो. ह्या चरणप्रसादानें दोन गोष्टी झाल्या.

श्लोक.

देऊनियांअभयवांचविलेंद्विजाला ॥
*शासूनियांमजदिलेंतनु† वैभवाला ॥
शंबूकमी‡नतअसेंतुमच्यापदांतें ॥
§सत्संगजा‖मृतिहिघालविआपदांतें ॥ ११ ॥

रामचं०—ह्या दोन्ही गोष्टी मला प्रिय आहेत. तर आतां तूं जा, आणि आपल्या उग्रतपाचें फळ भोग.

आर्या.

आनंदमोदजेथें जेथेंशिवपुण्यसौख्यहींअसती ॥
वैराजनामकींत्या लोकींसंततअसोतुझीवसती ॥ १२ ॥

शंबूक—हा तुमच्या पायांचा महिमा. हें तपाचें फळ ह्मणवत नाहीं. अथवा हा तपानेंच मोठा उपकार केला ह्मणावा कां कीं.

श्लोक.

ज्यासोधावेंत्रिभुवनिंजनींलोकनाथाशरण्या ॥
तोशूद्रातें¶हुडाकितमला** पातलायाअरण्या ॥
हेंपुण्याचेंफळनतरिहेलंघुनी†† योजनातें ॥

---

* दंडकरून. † दिव्यदेहाला. ‡ नम्र. § थोरापासून आलें. ‖ मरण. ¶ सोधीत. ** पावला. †† अनेकयोजनें मार्ग.

येतेंकेंसेंसुचरणपुन्हादंडकेच्यावनातें ॥ १३ ॥

रामचं०—हें काय दंडकावन? (चोहोंकडेपाहून.)

श्लोक.

कोठेंझाडींनिबिडदिसतीरूक्षओसाडरानें ॥
गर्यांगर्यांध्वनिहिउठती *निर्झरांचे †भरानें ॥
येथेंतीर्थाश्रमगिरि‡तटिन्यादिकांचे§विभाग ॥
पूर्वींचेसेदिसतिमजहेदंडकारण्य‖भाग ॥ १४ ॥

शंबूक—हेंच दंडकावन तें. येथें तुह्मी पूर्वी कांहीं दिवस राहिलां होतां. त्यावेळेस.

आर्या.

चवदासहस्रचवदा राक्षसयेथेंचकींतुह्मींवधिले ॥
खरदूषणत्रिशिरही ¶संपविलेमुख्यजेतयां**मधिले ॥ १५ ॥

तेणेंकरून ह्या जनस्थानांत आह्मासारख्या भित्र्यालोकांसही निर्भय पणें संचार करण्यास मोकळीक झाली.

राम०—तर केवळ दंडकावनच नाहीं, जनस्थानही आहे काय?

शंबूक—होय खरेंच. ज्यांत उन्मत्त आणि भयंकर श्वापद कुळें वास करतात, व ज्यांकडे पाहतांच सर्वांच्या आंगावर रोमांच उभे राहतात, अशीं हीं दक्षिणदिशेकडील मोठालीं घोर अरण्यें जीं दिसतात तीं जनस्थान संबंधीच होत.

श्लोक.

कोठें††शून्यभयंकरध्वनिकुठें‡‡सत्वाचियेऊठती ॥

---

*प्रवाहांचें. †जोरानें. ‡पर्वत नदी इत्यादि. §भिन्न भिन्नस्थानें. ‖प्रदेश. ¶मारले. **त्या राक्षसां मधले. ††ओसाड. ‡‡प्राण्यांचे

कोठें हे* ज्वलनप्रसुप्त† भुजगश्वासानिलें पेटती॥
कोठें स्वल्पजळें‡ दरींतहि§ अशासीमापहाडीं दिसती ॥
तान्हेले|| करभानुचे¶ अजगरस्वेदद्रवप्राशिती ॥ १६ ॥

राम०—खरेंच. तेंचहें जनस्थान.

श्लोक.

पाहतांहें जनस्थान** भूतपूर्व†† खरालय ॥
प्रत्यक्ष तेच वृत्तांत पूर्वीचे भासती मला ॥ १७ ॥

(चोहोंकडे पाहून.) जानकीला बागबगीच्याची फार आवड असे, ह्मणून येथें तिचें चित्त फार रमलें होतें. तींच हीं वनें आतां कितीतरी भयाण दिसतात हो! (डोळ्यांत अश्रु आणून ह्म०)

दिंडी.

तुह्मांसंगें राहीन ह्या वनांत ॥
मंदशीतळमधुगंधिवायुज्यांत ॥
ह्मणत होती कीं ‡‡ प्रिया दिवसरात ॥
स्नेह तीच्या तैसाच तो मनांत ॥ १८ ॥

आर्या.

जरि कांहीं न करी प्रिय जन सौख्यें दुःख दूर करितो कीं ॥
तें त्यास धन विलक्षण जो ज्यास प्रिय असेल जन लोकीं ॥ १९ ॥

शंबूक—हीं दुर्गम अरण्यें राहूंद्या. आतां शांत गंभीर अशीं मधलीं अरण्यें पहा. ज्यांमध्यें मत्तमयूर कंठाच्या कांती

---

*अग्नि. †निजलेल्या सर्पाच्या श्वासोश्वासानें. ‡गुहांत. §वनप्रांत ||सूर्यकिरण ¶अजगरांचा घर्मस्राव.

**पहिलें. ††खरासुराचें स्थान. ‡‡जानकी.

प्रमाणें श्यामकांतींनीं सुशोभित असे पर्वत आहेत. ज्यांत तरुणवृक्षांची दाट झाडी आहे, त्यांची छायाही निबिड आणि नीलवर्ण दिसत आहे. आणि ज्यांत हरिणादि पशूंचे कळप निर्भयपणें संचार करीत आहेत. आणखी ह्यांत चमत्कार पहा,

आर्या.

होतां* मत्तशकुंता क्रांतगलत्† पुष्पसंघ‡वानीर ॥
झालेंसुरभिनद्यांचें जेंशीतस्वच्छवाहतेंनीर ॥ २० ॥
पक्कफलभरेंदिसती श्यामल§ जंबूनिकुंजहेदाट ॥
ध्वनिमोठ्यानेंउठती सरितांचेत्यांतवाहती॥ पाट ॥ २१॥
पर्वतगुहांततरुणं¶ प्रोन्मद** भल्लूकगर्जनाकरिती ॥
†† ज्यात्याप्रतिध्वनींनीं मिश्रितहोतांचदशादिशाभरिती २२
हत्तींनींनिजमस्तें‡‡शल्लकिचेघर्षितां§§महास्कंध ॥
त्याच्यातीक्ष्णरसांचा भरलारानांतउग्रहागंध ॥ २३ ॥

राम०—(डोळ्यांचेंपाणी आंवरून.) तुझा मार्ग कल्याण प्रद असो. आतां पुण्यलोकास जाण्याकरितां विमानांत बैस जा

शंबूक—फारउत्तम. परंतु प्राचीन ब्रह्मवादी अगस्त्य ऋषि येथून जवळच आहे, त्याला वंदनकरून मग शाश्वत पदास जाईन.

(असेंबोलून निघून जातो.)

राम०—(मनांत ह्मणतो.)

---

*तरुणपक्ष्यांनीं अधिष्ठित. †ज्यापासून पुष्पें गळतात. ‡वेतसवृक्ष. §जांबळीचींबेटें. ||प्रवाह ¶उन्मत्त. **आस्वलें. ††त्यागर्जना. ‡‡रायआंवळीचे. §§खांदी.

श्लोक.

पुन्हावनविलोकिलेंप्रथमपाहिलेंजेंअसे ॥
जयांतअम्हिजाहलोंसुचिरराहणारेअसे ॥
गृहस्थहिवनस्थहीरतहिआत्मधर्मीअसों
प्रपंचसुखभोगितांकधिंविरक्तझालोंनसों ॥ २४ ॥

श्लोक

तेहेगिरीवसतिमोर* सदारयेथें ॥
तींहींवनेंमृगकुळेंफिरतातजेथें ॥
गंगातटेंदिसतितींचसुरम्यमातें ॥
व्यापूनशोभवितिवेतअशोकज्यांतें ॥ २५ ॥

आर्या.

जोजवळुनिहिपझातां † घनघनमालेसमानदिसताहे ॥
तोप्रस्रवणगिरीहा ज्यावरिगोदावरीनदीवाहे ॥ २६ ॥

श्लोक.

याच्याशृंगावरिचवसतीजाहली‡ गृध्रपाची ॥
त्याच्याखालींवसतिअमुचीपर्णशाळेंतसाची ॥
वृक्षछायानिबिड,करितीशब्दनाना§शकुंत ॥
वाहेगोदावरिजळअसेरम्य||याचे¶ वनांत ॥ २७ ॥

ह्यावरून येथेंच पंचवटी असावी. ज्या पंचटींत आमचा चिरकाळ वास झाल्यामुळें अनेक प्रकारच्या प्रसंगांवरून हे प्रदेश फारच ओळखीचे झाले आहेत. आणि माझ्याप्रियेची प्रियसखी जी वासंतीनामक वनदेवता तिचें राहण्याचें ही हेंच ठिकाण तस्मा-

* सस्त्रीक. † घन—दाटजी घनमाला—मेघमाला तत्सदृश.
‡ जटायुची. § पक्षी. || या पर्वताचें. ¶ वनप्रदेश.

तू आज मजवर केवढें संकट येऊन पडतें हें! ह्यासमयीं तर मेला असें वाटतें.

श्लोक.

करीदुःखाभारींविषरसशरीरींपसरला ॥
जणोवेगें* शल्यावयवचिमर्मांगांतभरला ॥
† कृतग्रंथीजैसाव्रणफुटुनिमर्माचिजमला ॥
असाहाशोकाग्नींविकळकरितेमोहुनिमला ॥ २८ ॥

तथापि मित्रांप्रमाणें पूर्व परिचित असे जे हे वनभूमीचे भाग ह्यांकडे पहावें सेंवाटतें. (निरखून पाहून.) ह्या वनभूमीची रचना पालटून अस्ता व्यस्त झाली! पहा.

श्लोक.

जिथेंहोतेंपाणीदिसतिनदिचींतेथ‡पुलिनें ॥
§विपर्यासेंझालीं‖घनविरळसारींतरुवनें ॥
बहूताकाळानेंमज¶विपिनवाटे**नवजसें ॥
स्थितीहे††शैलांचीसुचविपहिलेंहेंवनअसें ॥ २९ ॥

ह्या पंचवटीला वल्हांडून जावें असें मी मनांत आणतों, तरी हा पंचवटीप्रदेश बळानें माझें आकर्षणच करतो. काय करावें. (करुणा युक्त होऊन.) हाय हाय!

श्लोक.

‡‡जीमध्येंदिवस§§प्रियेसहतसेनेलेजसेस्वगृहीं ॥
प्रेमेंसांगतसोंजनाप्रतिजिच्यादीर्घोकथाप्रत्यहीं ॥

* सलाचा अंश. † ज्यानें गांठ बांधली. ‡ वाळवंटें. § उलटापालटीनें. ‖ दाठतीं पातळ, पातळतीं दाट. ¶ अरण्य. ** नवीन. †† पर्वतांचीं. ‡‡ ज्या पंचवटींत. §§ सीतेसह.

तीहीपंचवटीप्रियेविणकसापाहील*हा†पावना॥
किंवाआजतिचीकसानकरितांजाईल‡संभावना॥ ३० ॥

(इतक्यांत शंबूकयेतो.)

शंबूक—रामदेवाचा जय असो. हे रामदेवा, तुह्मी जवळ आलां आहां हें माझ्या मुखानें ऐकून भगवान् अगस्त्य मुनि तुह्मांस ह्मणत आहे कीं, एकवेळ दर्शन देऊन जावें. आपण विमनांतून उरतांच आपणास §अक्षवण करण्याची सिद्धता करून‖ वत्सला लोपामुद्रा वाट पाहत बसलीआहे. आणि शिष्य मंडळीही आपल्या दर्शनाची इच्छा धरून मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. आपण आलां असतां आपला खोळंबा करणार नाहीं. लौकरच निरोप देऊं. तुमचें पुष्पक विमानही वेगवंत आहे. आह्मांस दर्शन देऊन मग विमनांत बसून स्वदेशास गेलांतरी अश्वमेध यज्ञाच्या समयास जाऊन पोंहचाल.

राम०—बरें आहे. भगवान् अगस्त्य मुनि आज्ञा करतात तसें केलें पाहिजे.

शंबूक—तर मग विमान तिकडे चालवावें.

राम०—हे भगवति पंचवटिके, गुरुजनांची आज्ञा मोडतां येत नाहीं, ह्मणून हा राम तुझें उल्लंघन करून तिकडे जातो, ह्याची क्षणभर क्षमाकर.

शंबूक—देवा पहा पहा ह्या वनांतील चमत्कार.

---

*हाराम. †पवित्रा. ‡सत्कार. §मंगलार्ता.
‖ममताळू.

श्लोक.

* कुजांत† घोरघुबडेंवसतीतयांचे ॥
‡ घूत्कारऐकुनि§ मुके|| व्रज¶ वायसांचे ॥
** श्येनस्वनापरिसतांचिसमस्तसर्प ॥
वृक्षावरीलपतिहोउनिनष्ट†† दर्प ॥ ३१ ॥

आर्या.

ऐसेज्यावरिअसती फारचमत्कारदर्शनीयअसा ॥
हाक्रौंचावतनामा पर्वतरामानपाहशीलकसा ॥ ३२ ॥

आणखी चमत्कार पहा.

श्लोक.

ज्यांचेगुहांत‡‡ रवगद्गदफारहोती ॥
गोदाप्रवाहबहुज्यावरवाहताती ॥
शृंगाग्रभागअवलंबितिमेघज्यांचे ॥
तेहेपहासकलपर्वत§§ दक्षिणेचे ॥ ३३ ॥

श्लोक.

अन्योन्यभेटीघडतांजयांच्या ॥
कल्लोळमाळाउठतीजळांच्या ॥
प्रवाहगंभीरपवित्रज्यांचे ॥
पहामहासंगमहेनद्यांचे ॥ ३४ ॥

(असें बोलून सर्व निघून जातात)

दुसरा अंक समाप्तः ॥

---

* लतागृहांत. † भयंकर. ‡ घुबडांचे शब्द. § शब्द रहित होतात. || समूह. ¶ कावळ्यांचे. ** ससाण्याचा शब्द. †† मदहीन.
‡‡ शब्द. §§ दक्षिणभागींचे.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ३.

स्थल.

पंचवटीवन.

पात्रें.

तमसा.	सीतेचीसखी.
मुरला. . . , ...	लोपामुद्रेचीसखी
सीता.	रामाची स्त्री.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
वासंती	वनदेवता.

(तदनंतर तमसा आणि मुरला ह्या दोन नद्या स्त्रीरूप धरून येतात.)

तमसा—सखि मुरले, तूं फार गडबडीनें कोणीकडे चाललीस?

मुरला—बाई तमसे अगस्त्यमुनीची पत्नी लोपामुद्रा हिनें मला गोदावरी नदीकडे निरोप सांगावयास पाठविलें आहे. ती ह्मणाली, गोदावरीला सांग कीं, रामभद्रानें सीतेचा त्याग केल्यापासून त्याची काय अवस्था झाली आहे, हें तूं जाणतच आहेस.

आर्या.

न दिसे गंभीरपणें परि*तद्धृदयीं †घनव्यथा‡बाढ ॥
§पुटपाकासम ज्याचा करुणारस जाहला असे॥गाढ ॥ १ ॥

तादृश ¶इष्टजनास कष्ट पडल्याच्या स्मरणानें फारच वाढले-ल्या शोकसंतापानें रामभद्र सांप्रतकाळीं फारच क्षिण झाला आहे. त्याला पाहून माझें ऱ्हदय कांपलें. आतां हा रामभद्र परत जातांना पंचवटी वनांतून जाईल, तेव्हां पुर्वी जानकी सहवर्तमान ज्याज्या प्रदेशांत त्यानें निवास केला तेते ओळखीचे प्रदेश खचीत त्याच्या दृष्टीस पडतील. आणि तो रामभद्र जरी स्वभावतः धैर्यवान् आहे तरी अशा अवस्थेत तो त्या वन प्रदेशांत गेला असतां अतिशयित शोकक्षोभाच्या वेगानें त्याचें धैर्य सुटून वारंवार त्याजवर मोठे कठिण प्रसंग येतील ही मला मोठी काळजी आहे. यासाठीं बाई गोदावरी, त्यात्या वेळीं रामभद्रास संभाळण्याविषयीं त्वां फार सावध रहावें.

श्लोक.

आहे दुःखी रामशोकज्वरानें ॥
घालीं वारा थंड**वीचीकरानें ॥
जेव्हां जेव्हां मोह होईल त्याला ॥
तेव्हां तेव्हां रक्ष त्याच्या जिवाला ॥ २ ॥

तमसा—स्नेहाचा दक्षपणा असा असावा हें योग्यच आहे, पण आतां रामभद्राचा संजीवनोपाय ह्मणशील तर जो मुळचा तोच, आज सहजांत जवळच आला आहे.

---

* रामाच्या ऱ्हदयांत. † अतिदुःख. ‡ दृढ. § अग्नींत भाजलेल्या औषधाप्रमाणें. ॥ बळकट. ¶ सीतेस.
** तरंगरूप हस्तानें.

मुरला—तो कसाबरें?

तमसा—ऐक कसातो सांगतें. पूर्वी वाल्मीकि ऋषीच्या तपोवनांत जानकीला सोडून लक्ष्मण माघारागेल्यावर, जेव्हां जानकीला प्रसूतिवेदना झाली,तेव्हां तें दुःख तिला सोसवेना ह्मणून तिनें गंगाप्रवाहांत आपणास घालून घेतलें. मग फार वेळ गेला नाहीं तों लागलीच त्या प्रवाहांत जानकी दोन बालक प्रसवली. ते समयीं दयाळू पृथ्वी आणि भागीरथी ह्यांनीं येऊन तिचें संरक्षण केलें. पुढें ते बालक स्तनपाना पासून सुटल्यावर स्वतां भागीरथीनें नेऊन वाल्मीकि ऋषीच्या स्वाधीन केले.

मुरला—योग्यच आहे. थोरांनीं साह्य केल्यावर कोणतीही अडचण रहावयाची नाहीं.

आर्या.

परिणामहा[†] अशांचा उत्तमहोतोचि [‡] दुःखदहिजरितो ॥
जेथें[§] एवंविधजन[‖] साहित्याला[¶]झटोनियांकरितो ॥ ३ ॥

तमसा—ह्या समयीं तर, शंबुकाचा वध करण्याकरितां रामभद्र जनस्थानास आला आहे, असें वर्तमान भागीरथीनें शरयू मुखापासून ऐकल्यावरून जी शंका लोपामुद्रेनें स्नेहभावास्तव घेतली तीच शंका मनांत आणून भागीरथी कांहीं गृहकृत्याच्या मिषानें सीतादेवीला बरोबर घेऊन गोदावरीला भेटण्यासाठीं आली आहे.

मुरला—भागीरथीनें चांगला विचार केला. कीं जेव्हां रामभद्र राजधानींत होता, तेव्हां लोककल्याणाच्या अनेक

---

* शेवट. † जानकी सारख्यांचा. ‡ पूर्वीदुःखदेणाराही.
§ पृथ्वीगंगासदृश. ‖ साह्याला. ¶ अगस्त्यानें.

कन्यांकडे त्याचें चित्त गुंतलेलें होतें. ह्यासमयीं तर चित्तास व्यग्रता काहींच नाहीं. एक शोकमात्र ज्याच्याचित्तास सोबती, अशा रामभद्राचा पंचवटींत प्रवेश झटला ह्मणजे मोठाच अनर्थ होणार. ह्यासाटीं तिनें सीतादेवी इकडे आणली हें बरें केलें. पण आतां सीता देवीकडून रामभद्राचें आश्वासन ती कोणत्या प्रकारें करवील कोण जाणे.

तमसा—आज भागीरथीनें सीता देवीला असें सांगितलें आहे कीं, अगे वत्से जानकी, आज तुझे पुत्र कुश लव ह्यांचा बारावे वर्षाचा वाढवीस आहे, यासाठीं आयुष्य वृद्ध्यर्थ मंगल विधि केला पाहिजे. ह्याजकरितां आपल्या हातांनीं पुष्पें आणून आपला आद्यश्वशुर आणि मनुवंशाचा उत्पादक जो निष्कलंक देव * सविता त्याची पूजा कर. भिऊंनको. तूं भूमिभागावर हिंडत फिरत असतां तुला आमच्या प्रभावानें वनदेवता ही पाहूं शकणार नाहींत. मग मनुष्य कोठून? असें तिला सांगून मलाही आज्ञा केली आहे, कीं हे तमसे, जानकीचा प्रेमा तुजवर फार आहे, याकरितां तूंच हिच्या बरोबर राहून हिचें रक्षण कर. तर आतां मला भागीरथीच्या आज्ञेप्रमाणें केलें पाहिजे.

मुरला—तर मग आतां मला गोदावरी कडे जाण्याची गरज नाहीं मी हा वृत्तांत लोपामुद्रेला जाऊन सांगतें. रामभद्र ही तेथें आला असेल असे वाटतें.

तमसा—ती जानकी पहा गोदावरीच्या डोहा पासून निघून इकडे येत आहे.

---

* सूर्य.

श्लोक.

गोदावरीमधुनजानकिहेनिघाली ॥
धुंडावयापतिसकायवनी* रिघाली ॥
मूर्तीचकेवळदिसेकरुणारसाची ॥
किंवाव्यथाविरहजा† धृतदेहसाची ॥ ४ ॥

श्लोक.

म्लान‡ पांडुर§ कपोल|| जेंधरी ॥
लोंबतीकुटिलकेशज्यावरी ॥
ऐशियाधरुनिरम्य¶ आनना ॥
जानकी** सुतनुयेतसेवना ॥ ५ ॥

मुरला—खरें तीच ही.

श्लोक.

नवपल्लवकोमलअंगअसे ॥
ह्र्दयींअतिदारुणशोकवसे ॥
सुकवीपरिपांडुशरीरतिचें ॥
†† शरदर्कजसा‡‡ दलकेतकिचें ॥ ६ ॥

(असे बोलून तमसा मुरला दोघी निघून जातात.)

(ही पूर्वोत्तर कथेची सूचना झाली.)

(पडद्या पलीकडे शब्द होतो.) कायह्वा अन्याय ?

(इतक्यांत फुलें वेंचीत वेंचीत सीता येते, आणि करुणा-युक्त उत्कंठेनें ऐकून ह्मणते.)

---

* शिरली, † मुर्तिमती. ‡ पांढरे.
§ गाल. || मुख. ¶ मुखा. ** सुंदरी. †† शरत्कालीन सूर्य.
‡‡ पत्र.

सीता—अहो, मला वाटतें माझी प्रियसखी वासंती बोलते.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

श्लोक.

त्यासीतेनेंनिजकरयुगेंतोडिल्यापल्लवांनीं ॥
पूर्वीप्रेमें*करिकलभहापोशिलाजो†नवांनीं ॥

सीता—(मधेंचह्मणते.) मग त्याचें येथें काय आहे?

(पुन्हा पडद्यांतून. उत्तरार्ध निघते.)

तोहाडोहींनिजयुवतिशीं क्रीडतां‡संमदानें ॥
वेगेंअन्यें§द्विरदपतिनेंगांठिला॥दुर्मदानें ॥ ७ ॥

सीता—(घाबरी होऊन कितीएक पावलें पुढें जाऊन ह्मणते.) हे प्राणनाथा, रक्षण कर रक्षण कर. त्या माझ्या पुत्राचें रक्षण कर. (किंचित् विचार करून.) हायहाय, ह्या पंचवटीच्या दर्शनानें मज मंदभाग्येच्या मुखांतून तींच ¶पूर्वपरिचित अक्षरें येतात! हा प्राणनाथा! आतां माझी हाक तुला कोठून ऐकूं जाणार! (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

(इतक्यांत तमसा येते.)

तमसा—वत्से जानकी, सावधहो सावधहो.

(पडद्यापलीकडून रामाचा शब्द होतो.)

हे विमानराजा पुष्पका, येथेंच उभें रहावें.

सीता—(भय कंप आणि हर्ष ह्यांनीं युक्त होत्साती ह्मणते.) अहो सजल मेघांच्या ध्वनी सारखा गंभीर असा हा शब्दघोष कोठून होत आहे बरें! जो शब्दघोष माझ्या-

---

* गजशावक. † नव्यापल्लवांनीं. ‡ आनंदानें. § दुसऱ्यागजानें. ॥ उन्मत्तानें. ¶ पूर्वीज्यांचा अभ्यास

कर्णरंध्रांतशिरून मजमंदभाग्येला लागलेंच जाणो जीव दान देतो!

तमसा—(स्नेहानें डोळ्यांस पाणी आणून ह्मणते.)

सखी जानकी,

आर्या.

*अव्यक्त†ध्वनिवरही उद्भवलीप्रीतिकांतुलऐशी॥
मेघासमयूरीशी पाहुनिझालीस‡उत्सुकाकैशी ॥ ८ ॥

सीता—बाई तमसे, अव्यक्त ध्वनि असें कां ह्मणतेस? नाहीं नाहीं असें ह्मणूंनको. मी तर ह्या शब्दस्वरावरून खचीत ओळखलें, कीं माझा प्राणनाथच बोलला.

तमसा—होहो, ऐकतें, कीं तपश्चर्याकरणाऱ्या कोणी एका शूद्रास दंडकरण्यासाठीं इक्ष्वाकु वंशोद्भव कोणी राजा जनस्थानास आला आहे. तोच हा असेल.

सीता—असें आहे काय? तर मग हें मोठें भाग्य, कीं त्या राजानें आपला राजधर्म अजून सोडला नाहीं!

(पडद्यापलीकडे रामाचा शब्द होतो.)

श्लोक.

ज्यामाजिवृक्षमृग*संघहिबंधुझाला॥
ज्यांत†प्रियेसहितिम्यां‡चिरवासकेला॥
जेथेंगुहाबहुतओघहिनिर्झरांचे॥
गोदावरीजवळच्यातटहे§नगांचे॥ ९ ॥

(इतक्यांत रामचंद्राचें विमान खालीं उतरतें.)

सीता—(रामाकडे पाहून.) हायहाय, कसाहा अगदीं प्रभात-

* अस्पष्ट. † शब्दावर. ‡ उत्कंठिता.

* समुदाय. † सीतेसहवर्तमान. ‡ बहुतकाळ. § पर्वतांचे.

काळच्या चंद्रमंडळासारखा पांडुरवर्ण आणि केवळ कृश व दुर्बळ झाला आहे. ह्याच्या आकारावरून आणि सौम्य गंभीर वर्तनावरून मात्र हा ओळखतां येतो. हाच माझा प्राणनाथ खरा. ह्याची अशी अवस्था पाहून मला मूर्छा येते. बाई तमसे मला संभाळून धर. (असें ह्मणून तमसेच्या गळ्यास मिठी घालूनमुर्छा पावते.)

तमसा—(सीतेला सांभाळून धरून ह्म०) वत्से, सावधहो, सावधहो,

(पडद्यापलीकडून पुनः शब्द होतो.)

ह्या पंचवटीच्या दर्शनानें मला असें होतें.

श्लोक.

जोदुःखाग्नीअंतरींगुप्तहोता ॥
तोमोठ्यानेंपेटघेणारआतां ॥
वाटेन्याचाधूमहा*मोहभारी ॥
पूर्वींमातेव्यापितोदुःखकारी ॥ १० ॥

तमसा—(मनांत ह्म०) हां, पूर्वी लोपामुद्रा व भागीरथी ह्यांनीं जें भविष्य केलें तें हेंच.

सीता—(सावध होऊन) हायहाय, हें कसें भाषण निघालें? (पुनः पडद्यांतून शब्द होतो.) हे प्रियसखी, हे दंडकारण्यांत सुख देणारी, हे जनकराजतनये. (असें ह्मणून राम मूर्छित होतो.)

सीता—हायहाय, धिक्कार असो, ह्या मजदुर्भाग्येच्या उद्देशानें हा प्राणप्रिय नेत्रकमळें मिटून मूर्छित झाला कीं!—हायहाय कायकरावें? हा श्वासोश्वास टाकीत निश्चेष्ट होऊन

---

* मोहहाच दुःखाग्नीचा धूम.

अस्ताव्यस्तपणें धरणीवर पडला कीं? बाई तमसे, धांव धांव, माझ्या प्राणप्रियाला संभाळ. पहा तो निश्चेष्ट पडला. त्याला वांचीव वांचीव. (असें बोलून तिच्या पायांपडते.)

तमसा—सखे, तुजवांचून मी काय करूं?

आर्या.

गेकल्याणीजानकि तुजवांचुनिकोणवांचविलयाला ॥
स्पर्शतुझ्याहस्ताचा प्रिय,नेइलतोचतापविलयाला ॥ ११ ॥

सीता—बरें आतां जें होणार तें होऊ. तूं ह्मणतेस तसेंका होईना. (असें ह्मणून त्वरेनें रामाला स्पर्श करावयास जाते.)

(इतक्यांत भूमीवर पडलेला आणि डोळ्यांस पाणी आणून सीतेनें ऱ्हृदयास स्पर्श केल्यामुळें आल्हाद पावलेला असा रामचंद्र येतो.)

सीता—(किंचित् हर्ष पावून मनांत ह्म०) ह्या त्रैलोक्यनाथाच्या देहांत परतून जीवित आलें असें वाटतें.

राम०—(स्पर्शसुखाचा अनुभव घेऊन.) अहाहा, काय चमत्कार झाला हा!

श्लोक

भासेमलारसचिचंदनपल्लवांचा ॥
* कींकाढिलापिळुनि† चंद्रकरांकुरांचा ॥
हासौख्यदायक‡ अहाऱ्हृदयासं§साचा ॥
केला|| विलेपसुमहौषधिच्यारसाचा ॥ १२ ॥

---

* किंवा. † चंद्र किरण रूप अमृतांकुरांचा. ‡ आश्चर्य. § खरा. || लेपन.

श्लोक.

स्पर्शहामजगमेपहिलागे ॥
जोउरासमृदुशीतललागे ॥
जीवऊनिमजमोहकरीतो ॥
लागतांन्हृदयतापहरीतो ॥ १३ ॥

आर्या.

संतापेंजीमूर्छा आलीतत्काळघालवूनितिला ॥
हाआनंदेंदेतो जडतापुनरपितशीचमन्मतिला ॥ १४ ॥

सीता—(भयानें कंपित होऊन न्हृदयावरचा हात काढून ह्मणते.) झालें इतकेंच ह्यासमयीं मला पुष्कळ आहे.

राम०—(बसला राहून.) काय! ती दयाळू सीतादेवीच माझ्या जवळ आली काय?

सीता—हायहाय, आतां प्राणनाथ मला सोधूं लागेल. कसें करावें बरें?

राम०—असो, पाहतों बरें आलीकीं कायती.

सीता—बाई तमसे, आपण अंमळ एकीकडे व्हावें हें बरं. कदाचित् प्राणनाथानें मला पाहिलें तर त्याच्या आज्ञेवांचून मी जवळ आलें इतक्यावरून तो मजवर फारच कोप करील.

तमसा—अगे वत्से जानकी, भागीरथीच्या वरप्रसादेंकरून वनदेवतांसही तूं अदृश्य आहेस. भितेस कां?

सीता—होय, असें आहेखरें, मला स्मरण नवतें.

राम०—हे प्रियसखी जानकी, हे प्राणप्रिये जानकी.

सीता—(आपणासीं बोलते.) हे प्राणनाथा, आज पर्यंत जो

---

*हस्तस्पर्श.

वृत्तांत झाला त्याला हें भाषण अयोग्य दिसतें. मी खरी प्राणप्रिया असतें तर माझी अशी दशा कां झाली असती? अथवा हें मी काय मनांत आणतें. येणेंकरून मी वज्रहृदया आहें असें होईल. कां कीं, जिला जन्मांतरीं ही दर्शन होणें कठीण अशी जी मी दुर्दैव हिला उद्देशून ह्या प्रकारचें भाषण करणारा जो माझा प्राणप्रिय त्यावर मी रागें भरतें तर मी अशी निष्ठुर कशी होऊं? त्याचें हृदय मी जाणतें, आणि माझें हृदय तो जाणतो. माझ्या दैवीं होतें तें झालें. ह्याचा दोष म्यां त्याकडे कां लावावा?

राम०—(चोहोंकडे पाहून.) हायहाय, येथें कोणी नाहीं मला भ्रांति झाली काय?

सीता— कायगे तमसे, त्यावेळेस ह्यानें माझा विनाकारण परित्याग केला. ह्यावरून तर माझेंहृदय ह्याजकडे वळूंनये, असें असतां ह्यासमयीं ह्याला अशा प्रकारचा पाहून माझें हृदय ह्याजवर इतकें कां आसक्त होतें हें मला समजत नाहीं.

तमसा—वत्से जानकी, असें कां होतें तें मी समजलें. सांगतें.

दिंडया.

निराशेनें जाहलें उदासीन ॥
चित्त तूझें विप्रियें कारा खिन्न ॥
करुण वचनें याचिया होय दीन ॥
तरी सौजन्यें असे सुप्रसन्न ॥ १४ ॥
तुझें आधीं चित्त तें महोदार॥
दीर्घ विरहें उत्सूक असे फार ॥
तया पाह्मेनी नकरितां उशीर ॥

अलाप्रेमाचापूरत्या* गभीर ॥ १५ ॥
चित्ततूझेंवाटतेंचंद्रकांत ॥
पूढेंयेतांप्रियपूर्णचंद्र† कांत ॥ १६ ॥
प्रेमपाझरसूटला‡तयाभारी ॥
घडे§स्वाभाविककोणतयावारी ॥ १७ ॥

राम०—हे देवी जानकी, कोठें आहेस!

साक्या.

स्नेहें|| आईसुशीतलऐसास्पर्शतुझामजझाला ॥
स्पर्शनव्हेहामजवरितूझा¶ मूर्तप्रसादआला ॥ १८ ॥
आझुणिमातें** स्निग्धकरीतोनवलमलाहेंमोठें ॥
जीचास्पर्शप्रियकरतीतूंआतांअसशीकोठें ॥ १९ ॥

सीता—ज्यांत अपार स्नेहभाव दिसून येतो, ज्यांत आनंदाश्रूच्या धारा चालतात, असे हे प्राणनाथाचे विलापशब्द ऐकून, जरी माझें जन्म निष्कारणपरित्यागानें दूषित झालें आहे, तरी हा जन्मलाभ मला फारच मानवला, आणि धन्यसा वाटला.

राम०—अथवा प्रिया येथें कोठून येणार? मला निरंतर तिचा ध्यास लागला आहे. त्या दृढ अभ्यासा मुळें हा मला भ्रम झाला असेल असें वाटतें.

(पडद्या पलीकडून शब्द होतो.) कायहा प्रमाद कायहा प्रमाद! (पूर्वोक्त श्लोकार्ध.)

त्यासीतेनेंनिजकरयुगेतोडल्यापल्लवांनीं ॥
पूर्वीप्रेमेंकरिकलभहापोशिलाजोनवांनीं ॥

---

*मोठा. †पति. ‡चित्तास. §स्वभाव सिद्ध गोष्ट.
||स्निग्ध. ¶मूर्तिमंत. **स्नेहयुक्त.

राम०—(करुणायुक्त होऊन उत्कंठेनें ह्म०) मग त्याचें काय आहे?

(पुन्हा पडद्यांत शब्द होतो. उत्तरार्ध.)

तोहाडोहींनिजयुवतिशींक्रीडतांसंमदानें ॥
वेगेंअन्येंद्विरदपतिनें गांठिलादुर्मदानें ॥

सीता—ह्यासमयीं कोणबरें त्याला सोडवील?

राम०—कोठें आहेतो. कोठें आहेतो दुरात्मा? जो माझ्या प्रिय सखीच्या पुत्रास आणि त्याच्या स्त्रीस पीडा देतो. (असें ह्मणून झटकर उठतो.)

वासंती—(प्रवेशकरून मोठ्या गडबडीनें ह्मणते.) कोण, देव रघुनंदन रामभद्र काय?

सीता—अहो ही माझी प्रियसखी वासंती काय?

वासंती—रामदेवा, तुझा जय असो.

राम०—(तिजकडे पाहून,) कोण ही माझ्या जानकीची प्रियसखी वासंती काय?

वासंती—रामदेवा, त्वराकर त्वराकर. येथून जवळच जटायु पर्वताच्या शिखरा खालीं सीता तीर्थाच्या दक्षिणेस गोदावरीप्रतजाऊन त्या सीतादेवीच्या पुत्रकाचें संरक्षण कर.

सीता—हा तात जटायो, तुझ्या वांचून हें जनस्थान अगदीं शून्य दिसतें.

राम०—ह्या गोष्टी ऱ्हदयमर्म भेदणाऱ्या आहेत.

वासंती—महराज, इकडून ह्यावाटेनें यावें.

सीता—कायगे तमसे, खरेंचका मी कोणास दिसत नाहीं? वनदेवता देखील मला पाहूं शकत नाहींतना?

तमसा—अगे वत्से जानकी, सर्व देवतां पेक्षां भागीरथीदेवीचें सामर्थ्य मोठें आहे. तिचें बोलणें खोटें व्हावयाचें नाहीं.

मग उगीच कां शंकामनांत आणितेस?

सीता—तर मग आपण निःशंक पुढें जाऊं.

(असें ह्मणून दोघी पुढें जातात.)

राम०—हे भगवती गोदावरी तुला नमस्कार असो.

वासंती—रामदेवा, आनंदाची गोष्ट झाली. सीतादेवीचा पुत्र गजराज स्त्रीसहवर्तमान विजयी होऊन आला.

राम०—हे पुत्रका, विजयी आणि दीर्घायूहो.

सीता—काय आश्चर्य हें! एकून माझा लाडका वत्स इतक्या योग्यतेचा झालाना?

राम०—हे महादेवी जानकी, तूं मोठ्यादेवाची होस. पहा.

श्लोक.

ज्यानेंबाळपणींतुझ्याचजवळीयेऊनि* दंतांकुरें ॥
ओढावातव† कर्णपल्लवभयेंदूरूनि‡ किंवाकरें ॥
तोहापुत्रतुझा§गजायुतबळीझालाकसागेपहा ॥
जेंकल्याणघडे॥ वयांततरुणान्याजाहलापात्रहा ॥ २० ॥

सीता—ह्याला उदंड आयुष्य असो. आणि ह्याला स्वस्त्रीशीं वियोग कधीं नघडो.

राम०—गे सखि वासंती, बायकोची बरदास्त कशीठेवावी ह्याविषयींचें चातुर्य हा वत्स कसाशिकला आहे पहा!

श्लोक.

¶ श्रांता** स्वकांतानिरखूनिसत्वरी ॥
†† करीकरानें‡‡ जलसेकतीवरी ॥

---

* दंताग्रानें. † कानां वरचा भूषण रूप पल्लव. ‡ शुंडाग्रानें. § दहासहस्र हत्तींचें बळज्यास. ॥ तरुणवयांत. ¶ दमलेली. ** स्वस्त्री. †† सोंडेनें. ‡‡ शिडकाव.

छत्रापरी* पुष्करपत्रहीधरी ॥
स्नेहेंप्रियेचा† श्रमखेदतोहरी ॥ २१ ॥
लीलेनेंउपडुनि‡ अब्जनालखंडें ॥
दंतांनींचघळुनिकाढितो§स्वतुंडें ॥
भक्षाया|| कवळतिलाकरोनिदेतो ॥
¶कांतेचेंमनरमवीकसेंपहातो ॥ २२ ॥

सीता—बाई तमसे, हा तर अशा योग्यतेचा झाला. परंतु ते कुश लव इतक्या दिवसांत कसे झाले असतील कोण जाणे.

तमसा—जसा हा झाला तसेच तेही झाले असतील.

सीता—मी केवढीगे मंदभाग्या ही! मी केवळ पतिविरहाचेंच दुःख भोगितें असें नाहीं. पुत्रविरहाचेंही दुःख भोगितें.

तमसा—बाई वत्से, भवितव्यच असें. दैवा पुढें कोणाचा उपाय चालत नाहीं.

सीता—कायतरी दैवाची गति विलक्षण ही! मी पुत्र प्रसवून व्यर्थ. कांतर पहा. विरळ कोमळ आणि धवळ असे दंत, गोजिरवाणे गाल, मंद मनोहर हास्य, कुरुळ आणि कांळीं अशीं लहान लहान झुलपें, इतक्यांनीं शोभणारीं अशीं माझ्या त्या पुत्रांचीं मुखकमळें माझ्या प्राणपतीनें चुंबिलीं नाहींत.

पद २३.

प्रसवुनिम्यांकायकेलें ॥ कींसारेंव्यर्थगेलें ॥ ध्रु० ॥
नाहींपुत्रावणपुत्राचें ॥ नाहींसुखहीबारशाचें ॥
प्राणनाथेंमूखन्यांचें ॥ नाहींडोळांपाहिलें ॥ प्रस० ॥ १ ॥

---

* कमलपत्र. † श्रमदुःख. ‡ कमळाच्या देंठाचे तुकडे.
§ आपल्यातोंडानें || ग्रास. ¶ स्त्रियेचें.

अंकींघेउनियांसुखाचें ॥ सांठवणलावण्याचें ॥
मुखकमळहीतयांचें ॥ प्रेमेंनाहींचुंबिलें ॥ प्रस० ॥ २ ॥
रांगतआलियाबाळांतें ॥ पावोनियांआनंदातें ॥
हातींउचलोनीतयांतें ॥ कडियेनाहींघेतलें ॥ प्रस० ॥ ३ ॥

तमसा—(गहिंवरून,) असो, देवताप्रसादानें. सर्व काहीं.

सीता—बाई तमसे, पहा पुत्रांच्या स्मरणानें माझ्या स्तनांस पान्हा आला, आणि त्यांच्या पित्याचें सांनिध्यही झालें. येणेंकरून क्षणभर मी संसारिणी स्त्रीप्रमाणें आपल्या घरींच आहें काय असें मला वाटतें.

तमसा—खरेंच आहे, हें काय सांगावें! स्त्री पुरुषांचा जो परस्पर अतिशयित स्नेह असतो तोच अपत्यरूपानें परिणाम पावतो. ह्मटलें आहे.

आर्या.

*दंपत्यांचीं अंतः करणें स्नेहेंचिएकवटहोती ॥
होतोआनंदाचा ग्रंथितयालाअपत्यकीं ह्मणती ॥ २४ ॥

वासंती—(इकडे रामास ह्म०)महाराज,तिकडे पहा काय चमत्कारतो

श्लोक.

नवेदीसतीचित्रज्याचे†पिसारे ॥
तुरामस्तकींशोभतोहाकसारे ॥
कदंबावरीतो‡प्रियेच्यासमोर ॥
पहानाचतोहोउनीमत्तमोर ॥ २५ ॥

सीता—(कौतुकानें डोळ्यांस पाणीआणून.) हाच तो बरें. हाच तो मोर.

राम०—वत्सा खुशाल ऐस.

---

* स्त्रीपुरुषांचीं. † पंख. ‡ स्त्रीच्या.

सीता—असेंच असों.

राम०—हे मयूरा, तूं माझा पुत्रच आहेस. कां कीं.

श्लोक.

जशीभ्रुकुटिचाळवी* नयनगोलहीहालवी ॥
तसाफिरसितूंतुला† स्वकरपल्लवें‡ पालवी ॥
धरून§ करतालतीप्रियसखीतुलानाचवी ॥
सुतापरितुलामनींसमजुनीसुखा|| सांचवी ॥ २६ ॥

कायचमत्कार हा! मुकीं जनावरें देखील पूर्वीचा परिचय विसरलीं नाहींत. ह्यांस जानकीचें अजून स्मरण होतें असें वाटतें.

श्लोक.

झालाकदंबतरुपुष्पितह्यादयेनें ॥
घालूनिजोउदकवाढविलाप्रियेनें ॥

सीता—(पाहून डोळ्यांस पाणी आणून ह्मणते.) प्राणनाथानें चांगलें जाणलें.

राम०—(उत्तरार्ध ह्मणतो.)

बैसूनित्यावरमयूरसुखेंनिवाला ॥
वाटेखरास्वजनसास्मरतोप्रियेला ॥ २७ ॥

वासंती—रामदेवा, आतां येथें आसन टाकून क्षणभर बसावें. हें स्थळ तुझ्या परिचयाचें असेल.

श्लोक.

¶ रंभावनांतिल** शिलातलहेंचरामा ॥
आलेंप्रियेसहतुला†† शयनासकामा ॥

---

* बुबुळें. † हस्तांगुलींनीं. ‡ बोलावी. § हातानेंताल. || मिळवी. ¶ कदलीवनांतील. ** खडकाचाचौथरा. †† निद्रेस.

सीताइथेंचतृणदेतबसेमृगांतें ॥
सोडूनजातनव्हतेमृगयास्थलातें ॥ २८ ॥

राम०—हें स्थळ माझ्यानें पाहवत नाहीं. (असें ह्मणून रुदन करीत दुसरीकडे जाऊन बसतो.)

सीता—(वासंतीस उद्देशून मनांत ह्म०) सखी वासंतीनें काय केलें हें? प्राणनाथाला आणि मला हें स्थळ दाखवून अधिक शोकांत घातलें. हायहाय धिक्कार असो. पहा, तोच प्राणनाथ; तेंच पंचवटीवन; तीच पंचवटी; तीच वासंती तेच ओळखीचे गोदावरीच्या कांठचे प्रदेश; तेच पुत्राप्रमाणें मानलेले पशु, पक्षी आणि वृक्ष; आणि तीच मी; असें असतां मज मंदभाग्येला हें सर्व दिसत असून नाहीं सारखें झालेंना? तस्मात् जीव लोकाची दशा अशीच विलक्षण आहे.

तमसा—सखे जानकी, ह्यासमयीं रामभद्राची कशी अवस्था झाली आहे ती तूं पाहत नाहींस काय?

श्लोक.

*कुवलयदलस्निग्धेंअंगेंकरी† नयनोत्सवा ॥
सततजरिहा‡ पाहोंआलातथापिगमेनवा ॥
§विकळदिसतीयाचींअंगेंपहांकृशपांढरीं ॥
कठिणपडतेंजाणायाचें॥ रुचेनयनातरीं ॥ २९ ॥

आर्या.

कुवलयपत्रस्निग्धें अंगेंदेणार¶ तोषनयनातें ॥
जरिपाहिलानिरंतर तरिवाटेजोनवीनचिमनातें ॥ ३० ॥

---

*कमलपत्रासारखीं मृदु. †नेत्रास आनंद. ‡पाहण्यांत आला.
§म्लान. ॥आवडे. ¶संतोष.

तोह्राशोकें* पांडुर कृशदुर्बळजाहलापह्रायाला ॥
† कष्टेंचओळखाया जोगापरिआवडेपह्रायाला ॥ ३१ ॥

सीता—पाहतें बरें, सखी, मी त्यालाच पाहतें.

तमसा—सखि जानकी, तुला असेंच निरंतर प्रियदर्शन घडो.

सीता—आहारे देवा, हा मजवांचून आणि मी ह्या वांचून असत्याची कल्पना स्वप्नांततरी कोणाला झाली असेल काय? मला वाटतें ह्याच्या माझ्या वियोगामध्यें किती जन्मे गेलीं कोण जाणें. माझ्याडोळ्यांचें पाणीतर खळत नाहीं, तथापि त्यांतच कसेंतरी करून मुहूर्तभर प्राणनाथास पाहून घेतें. (असें ह्मणून रामचंद्राकडे पाहत राहते.)

तमसा—(स्नेहानें नेत्रांस अश्रू आणून सीतेला आलिंगन देऊन ह्म०) कायगे तुझी तटस्थवृत्ति ही।

श्लोक.

सानंदशोकेंभरलीसभारी ॥
नेत्रांतुनीवाहतिबाष्पवारी ॥
वाटेमलान्हाणिशितूं‡न्हृदिस्था ॥
प्रियाअशीहेंदिसतेअवस्था ॥ ३२ ॥

वासंती—अहो वनदेवतांनो, हा रामभद्र आपल्याघरीं आला आहे, ह्यासमयीं ह्याचा उत्तमप्रकारें सत्कार व्हावा हें योग्य आहे.

श्लोक.

फलमधुकुसुमांनींवृक्षपूजोतसारे ॥
§स्फुटकमलसुगंधीमंदवाहोतवारे ॥

---

*पांढरा. †यत्नानें. ‡न्हृदयस्थितप्राणेश्वरास. §फुललेली.

मधुरतरकरावांशब्दयेथें*शकुंती ॥
फिरुनिसहजआलारामकींयावनांतीं ॥ ३३ ॥

राम०—सखि वासंती, ये आपण येथें बसूं.

वासंती—(बसल्यावर डोळ्यांस पाणी आणून ह्म०)
महाराज, कुमारलक्ष्मण खुशाल आहे कीं?

राम०—(न ऐकिलेंसें करून बोलतो.

श्लोक.

तृणजलवनधान्येंदेउनीअंजलीनें ॥
†मृगतरुशकुनीजेपोशिलेमैथिलीनें ॥
निरखुनिचतयांतेंहोयकांहीं‡विकार ॥
द्रवसमन्हृदयालास्पष्टह्मभेदणार ॥ ३४ ॥

वासंती—महाराज, मी विचारतें हें अगोदर सांगा, कीं, कुमार लक्ष्मण खुशाल आहेना?

राम०—(आपल्या मनांत ह्म०) हिनें मला महाराज असें उपरोधिक संबोधन दिलें, आणि लक्ष्मणाचा कुशलप्रश्न करतांना हिचागळा दाटून आला, नेत्रांस अश्रु आले ह्यावरून मला वाटतें सीतेचा वृत्तांत हिला समजला आहे. असो. (उघडपणें.) होहो कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे. (रडूं लागतो.)

वासंती—बा रामा, तूं असा कठोर न्हृदयाचा कसारे झालास?

पद. ॥ ३५ ॥

कितिरेअसशीतूंनिष्ठुररामा ॥ नवमेघश्यामा ॥ ध्रु० ॥
कुसुमाहुनिहीजीअतिसकुमारी ॥ मिथिले§शकुमारी ॥

---

*पक्ष्यांनीं. †पशु वृक्ष पक्षी. तृणजळ वनधान्यें यांनीं पोशिले. ‡द्रवसमविकार. §जनककन्या सीता.

उदरींगर्भाचेंओझेंभारी ॥ तीस्त्री*कांतारीं ॥ विजनीं
नेउनत्यजिलीकैशी ॥ एकाएकींनिजविश्रामा ॥ किति० ॥ १ ॥
प्राणाहुनियांहीजीप्रियतुजला ॥ †मोकलिलेंतिजला ॥
प्रेमातिजविषयींकोठेंगेला ॥ उरनाहीं‡भिजला ॥
वचनीराहुनिकाममनांतिलपुरवींऐशीत्यजिलीरामा ॥कि०॥२ ॥
अबलेचीत्यागतिहोइलकैशी ॥ स्मृतिनाहींऐशी ॥
व्याघ्राच्यावदनींगाईजैशी ॥ त्यजिलीत्वांतैशी ॥
प्रभुतूंतुजलाकायह्मणावें, ॥ इच्छिसितेंशाकरिशीकामा॥कि० ॥ ३॥

सीता—सखी वासंती, तूं आह्मां उभयतांची सखी असून असें काय बोलतेस? माझाप्राणनाथ तसा नाहीं. तो सर्वांस प्रिय आहे. तुलातर विशेषें करून प्रिय असावा.

वासंती—(मनांत खेद करून.) हरहर काय दैवगती ही!

श्लोक.

तूंजीवतूंह्रदयतूंमजलाविसांवा ॥
तूंचंद्रिकाचनयनाशरिरा§सुधावा ॥
मोहींजिलावदुनियापरिगुंतवावें ॥
तीतेंच—हायतुजकायपुढेंवदावें ॥ ३६ ॥

(असेंबोलून मूर्छा पावते.)

राम०—(मनांत ह्म०) पुढें बोलणें सोडणें आणि मोह पावणें ह्या दोन्ही गोष्टी स्नेहास योग्यच आहेत. (उघडपणें) सखे सावधहो सावधहो.

वासंती—(सावध होऊन,) तरमग अशी अयोग्य गोष्ट आपण कां केली बरें?

---

* वनांत. † सोडिलें. ‡ अश्रूंनीं नाहींभिजला.

§ अमृत.

सीता—सखी वासंती, अजून तरी पुढें बोलूंनको. उगीच रहा.
राम०—लोकांस सोसेना ह्मणून.
वासंती—कोणत्या कारणा मुळें?
राम०—कोणतें कारण तें लोकच जाणत असतील.
तमसा—लोकांविषयीं वाईट शब्द आजच काय तो निघाला.
वासंती—लोकांची समजूत कशीही असली ह्मणून त्वां असें करावेंकाय? ह्यांत काय मिळविलें?

श्लोक.

कठिणत्दृदयरामाआवडेकीर्तिनूतें ॥
तरिवदअपकीर्तीयाहुनीकायमातें ॥
वनिगति* अबलेचीकायझालीअसेल ॥
तवत्दृदयिंनरेंद्रावाटतेंकायबोल ॥ ३७ ॥

सीता—हेवासंती, तूंच कठिण त्दृदयाची आहेस. ज्या अर्थी तूं दुःखावर डाग देतेस.
तमसा—प्रीती असें वदविते आणि शोकही.
राम०—सखी वासंती, दुसरेंकाय वाटावयाचें आहे!

श्लोक.

भ्याल्यामृगापरिजिची† सुविलोलदृष्टी ॥
जीपूर्णगर्भधरितांबहुहोयकष्टी ॥
तीची‡शरीरलतिकाकुसुमें§स्तवावी ॥
रानांत‖हिंसकजनींगिळिलीअसावी ॥ ३८ ॥

सीता—प्राणप्रिया, ही मी जिवंत आहें बरें, जिवंत आहें. मला कोणीं गिळिलें नाहीं

* स्त्रीची. † चंचल. ‡ अंगलता. § मृदुत्वाविषयीं पुष्पांनीं स्तवण्यास योग्य. ‖ व्याघ्र राक्षस इत्यादिकांनीं.

राम०—हे प्राणप्रिये जानकी, आतां तूं कोठें आहेस?

सीता—हायहाय, प्राणनाथ ही गळा मोकळा करून रडूं लागला कीं!

तमसा—वत्से, असेंच केलें पाहिजे. जे दुःखित आहेत त्यांनीं रडूनच दुःखें घालवावीं. दुसरा उपाय नाहीं. ह्मटलें आहे.

आर्या.

जळतुंबतां*तडागीं फोडावालागतोजसापाट ॥
†शोकक्षोभींरोदन ऱ्हदयस्थैर्यानसेदुजीवाट ॥ ३९ ॥

विशेषें करून रामभद्रास तर ही जीवलोकस्थिति कष्टप्रदच आहे. पहा,

साक्या.

पाळावेंविश्वातेंविधिनें स्वस्थकरुनिचित्तातें ॥
प्रियाशोकजीवातेंसुकवी‡ उष्णजसाकुसुमातें ॥ ४० ॥
आपणकरुनित्यागविलापहि करणें अवघडज्याला ॥
सांपडलाअवकाशतयाला रोदनलाभचिझाला ॥ ४१ ॥

राम०—काय दुःख हें कितीसोसावेंतरी.

श्लोक.

ऱ्हदयउलतेंशोकेंमाझेंनव्हे§द्विविधातरी ॥
विकलकरितेमूर्छा॥कायानजीवितसंहरी ॥
अंतुनितनुशीभाजी¶ज्वाळानभस्मकरीतसे ॥
**विधिजरिकरी†† मर्मोद्भेदानजीवहरीतसे ॥ ४२ ॥

सीता—होय असेंच आहे खरें.

---

*तळ्यांत. †शोकातिशयीं ‡ग्रीष्मकाळ. §दुभंग. ॥शरीरास. ¶शोकाग्नीची. **दैव. ††मर्मछेद.

तमसा—सखी जानकी, तुझ्या करितां रामभद्रास जें दुःख होतें तें तूं प्रत्यक्ष पाहत आहेसना?

सीता—कायकरावें. पाहण्याचें कपाळीं आलें खरें.

राम०—(आपणाशीं बोलतो.) अहो अयोध्या पुरवासी, देशवासी, जनहो, तुह्मांस प्रार्थितों.

श्लोक.

स्थितिनिजगृहीं* त्यादेवीचीतुह्मांसनरूचली ॥
ह्मणुनितृणवतूतीम्यांरानींत्यजूनिनं† शोचली ॥
परि‡ परिचितांत्यात्यावस्तूनराहावितीशधिरा ॥
ह्मणुनिरडतोंहामीयेथेंक्षमाजनहोकरा ॥ ४३ ॥

तमसा—शोकसागरास अतिगंभीर भरती आली!

वासंती—रामा, जी गोष्ट होऊन गेली तिजविषयीं आतांधैर्यच धरलें पाहिजे.

राम०—सखे, धैर्य धरावें ह्मणून सांगायास नको. धैर्यच आहे. पहा.

श्लोक.

त्यादेवीनें॥शून्यहालोकझाला ॥
बारावर्षेंलोटलींकींतयाला ॥
प्रायातीचेंजाहलेंनष्टनाम ॥
आहेअद्यापीहिजीवंतराम ॥ ४४ ॥

सीता—प्राणनाथाच्या ह्या वचनांनीं मी शोभित झालें.

तमसा—अगे वेडे मुली, त्याच्या वचनांनीं शोभित झालें ह्मणतेस काय? पण असें नव्हे.

---

* जानकीची. † शोकनाहीं केला. ‡ ओळखीच्या. § धैर्यास. ॥ रहित.

आर्या.

प्रियतमनव्हेतजरिया स्नेहार्द्रशोकदारुणावाचा ॥
ह्यातुजवरमधुधारा पडतीपरिन्त्यांतसविषरससाचा ॥ ४५ ॥

राम०—अगे वासंती, पहा बरें, त्यां-

श्लोक.

वेगेंउरींबाणचिलागतोतसा ॥
किंवा*अहीचाविषयुक्तदंतसा ॥
जो† शोकशंकून्हृदयासलागला ॥
तोमर्मभेदीतरिकानसाहिला ॥ ४६ ॥

सीता—कायमी मंदभाग्या ही! प्राणनाथास वारंवार आयास आणि दुःख देणारी झालेंना?

राम०—पहामी आपल्या अंतःकरणास किती जरी आंवरून स्थिर करावयास पाहतों तरी पूर्वपरिचित अनेक प्रिय पदार्थांच्या दर्शनानें हा शोकाचा उद्दाम वेग आटोपत नाहीं. काय करूं?

श्लोक.

‡शोकक्षोभप्रसरशमनींयत्नजोजोकरावा ॥
मोठ्याकष्टेंकरुनिन्हृदयींसावधानेंधरावा ॥
§त्यातेंत्यातें‖ मथुनिपसरेअंतरीं¶ न्हृद्विकार ॥
** क्षेत्रींजैसामथुनि†† सिकतासेतुतें‡‡ तोयपूर ॥ ४७ ॥

सीता—ह्या प्राणनाथाच्या दुर्वार आणि दारुण दुःखामुळें म-

---

*सर्पाचा. †शोकरूपखिळा. ‡शोकक्षोभाचा जोअतिशय त्याच्या शांती विषयीं. §त्याच्या यत्नातें. ‖नाशुनि. ¶न्हृदयाला विकार. **शेतांत. ††वाळूच्या बांधातें. ‡‡पाण्याचा लोंढा.

लाही अतिशयित दुःख क्षोभ होऊन माझें ऱ्हदय थरथर कांपलें.

वासंती—(मनांत ह्मणते.) हा रामदेव तर फारच शोकसंकटां-त पडला. ह्यास्तव ह्याचें चित्त दुसरी कडे लावलें पाहिजे. (उघडपणें ह्म०) महाराज, हे पंचवटीचे प्रदेश तुमच्या फारदिवसांचे ओळखीचे आहेत. ह्यांकडे पाहून ह्यासमयीं अंतःकरणास कांहीं आनंद द्यावा.

राम०—बरें आहे. तसेंच करतों. (असें ह्मणून उठतो आणि इकडे तिकडे फिरतो.

सीता—प्रियसखीनें प्राणनाथाच्या चित्तास समाधान होण्यासाठीं जो उपाय ह्मणून योजला तोच त्याच्या दुःखाग्नीस अधिक पेटविणारा आहे. हें तिच्या मनांत कसें आलें नाहीं? आतां कायकाय दाखवील कोण जाणे!

वासंती—(करुणाउक्त होऊन.) रामदेवा, हें लतागृह पाहिलें काय?

श्लोक.

*याकुंजांतचिवाटपाहत†तिचीहोतास,ती‡गोमटी ॥
होती§हंसविलासदेखतउभीगोदावरीच्यातटीं ॥
येतांखिन्नतुलाविलोकुनि||तिच्याशंकामनींवाटली ॥
भीतीनेंतुजहातजोडुनितिनेंकेलाप्रणामांजली ॥ ४८ ॥

सीता—अगे वासंती, तूं फार कठोरमनाची आहेस. कीं, ह्या अशा ऱ्हदयभेद करणाऱ्या भाषणांनीं माझ्या प्राणनाथाला आणि मजमंदभाग्येलाही पुनःपुन्हा दुःख देतेस.

---

* लतागृहांत. † सीतेची. ‡ सुंदरी सीता. § हंसक्रीडा. || सीतेच्या.

राम०—अगे कोपिष्टे निर्दये जानकी, जवळपास असल्या सारखी वाटतेस, पण दिसत नाहींस. मजमंदभाग्याची तुला दया येत नाहींकाय?

श्लोक.

हाहादेवीन्हृदयफुटतेंदेहमाझागळाला ॥
वाटेशून्यत्रिभुवनमलाअंतरात्माजळाला ॥
याआत्म्यानेंकितितरिसदादुःखभाराधरावें ॥
मोहव्यापीफिरफिरुनिम्यांकायआतांकरावें ॥ ४९ ॥

सीता—हायहाय, धिक्कार असो कर्माला. पुनः प्राणनाथ मोहग्रस्त झाला.

वासंती—रामदेवा, सावधहो सावधहो.

सीता—अगा हे प्राणप्रिया, तूं सकल जीव लोकांच्या मंगलास आधार असतां तुझ्या अवताराचा मजमंदभाग्येच्या कारणानें जीव जातोका राहतो अशा प्रकारचा भयंकर परिणाम व्हावा काय! हायहाय, जळो माझें जीवित. कायहो नष्टमी कीं, प्राणनाथाची अशी दशा डोळ्यांनीं पाहतें! (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

तमसा—वत्से जानकी, सावधहो२. अगे धीरधर. घाबरूंनको. ऊठ आणि पुनः रामभद्राला आपल्या हस्ताचा स्पर्शकर. हाच त्याच्या संजीवनाचा मुख्य उपाय आहे.

वासंती—काय अजून रामदेव सावध होत नाहीं! हे प्रियसखी जानकी, तूं कोठें आहेस? आतां लौकरये आणि आपल्या प्राणेश्वराला जीवदान दे.

सीता—(त्वरेनें रामाच्या जवळ जाऊन त्याच्या ऱ्हृदयास आणि मस्तकास हस्तस्पर्श करिते.)

वासंती—रामभद्र सावध होऊन देहभानावर आला हें मोठेंच भाग्य.

राम०—(सावध होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

वाटेकीं* अमृतमयप्रलेपनांनीं ॥
बाहेरीअंतुनिहिदेहसारखूनी ॥
हास्पर्शक्षणमजवांचवूंपहातो ॥
आनंदेंमजदुसराचमोहदेतो ॥ ५० ॥

(आनंदांत डोळे झांकून ह्मणतो.) हे सखि वासंती, तुझें मोठें भाग्य.

वासंती—कसें रामदेवा?

राम०—अगे कसतेंकाय! जानकी पुन्हा प्राप्तझाली.

वासंती—हांहां रामदेवा, कुठे आहेती?

राम०—(स्पर्श सुखाचा अनुभव घेत ह्म०) अगे, ही पुढेंच आहे पहा.

वासंती—अगा रामदेवा, मी अगोदरच दुःखानें भाजलें आहें. त्यांत अशा मर्मभेदक प्रलापांनीं मज प्रियसखीला कां बरें आणखी भाजतोस?

सीता—सखे तमसे, मला येथून दूर सरावेंसें वाटतें. पहा, चिरकाळें करून अनुभवास आलेला जो प्राणनाथाचा स्पर्श तोजरी सौम्यशीतल आहे तरी त्यानें माझें सर्वांग संतप्त झालें. माझ्या हातास कंपसुटला, माझ्यानें वेदना सोसवत नाहीं. खिळल्या प्रमाणें माझा हात जड झाला,तो माझ्या स्वाधीन राहिला नाहीं. आतां काय करावें?

---

* अमृतांच्यालेपांनीं.

(इकडे मारचंद्र वासंतीस ह्मणतो.)

राम०—सखे, प्रलापकशाचे. सत्यच आहे.

श्लोक.

विवाहामध्येंजो* सवलयकरेंम्यांचधरिला ॥
गमे† स्वेच्छास्पर्शी† अमृतमधुरेंतोचपहिला ॥

सीता—प्राणनाथा आतां ही तोच तूं आहेस.

राम०—(उत्तरार्ध ह्मणतो.)

प्रियेचाहा‡ पाणीमजअनुभवानेंसमजला ॥
पुन्हाआलादेवेंमृदुसुखकरप्राप्तमजला ॥ ५१ ॥

असेंह्मणून आपल्या हातानें सीतेचा हात धरतो.)

सीता—हायहाय, प्राणनाथाच्या स्पर्शानें मी मोहित झाल्यामुळें मजकडून मोठा प्रमाद झाला!

राम०—अगेसखी वासंती, आनंदाच्या भरानें माझीं सर्व इंद्रियें जड झालीं आहेत. मी आनंदाच्या स्वाधीन झालों. मला पुरतें समजत नाहीं. ह्यासाटीं तूं तरी हिला पुरते पणीं ओळख वरें.

वासंती—(मनांत ह्मणते.) कायकपाळ सांगावें, येथें कशाची सीता आणि कशाचा स्पर्श! ही सारी दुःखशोकांतली बडबड दिसते.

सीता—(इतक्यांत त्वरेनें आपला हात ओढून घेऊन पाठी माग सरते.)

राम०—हायहाय धिक्कार असो. हें कसें झालें?

---

* कंकणसहित. † अमृतासारखा मधुरजो साहाजिक स्पर्शन्यानें. ‡ हस्त.

आर्या.

सहसा माझ्या हस्ता पासून कसा तिचा कर निघाला ॥
जडकंपितघर्मद्रुत करदोघांचाहि एकदा झाला ॥ ५२ ॥

सीता—हाय हाय, अद्यापि ह्याची दृष्टि स्तब्ध आणि अव्यवस्थित दिसते. हा आजून देहभानावर येत नाहीं. आतां काय करावें?

तमसा—(स्नेहभावानें सीतेकडे पाहून ह्मणते,)

अभंग.

होतां प्रियस्पर्श हिला ॥ कंप आंगामाजीं सुटला ॥ ५३ ॥
घामें सर्वांगीं भिजली ॥ तनु रोमांचित झाली ॥ ५४ ॥
जैशी* कदंबाची शाखा ॥ आल्या जीवरी कलिका ॥ ५५ ॥
वायुवेगें जी हालली ॥ मेघोदकें ही भिजली ॥ ५६ ॥
तैसी भासे ही† गोरटी ॥ दूर झाली‡ उठाउठी ॥ ५७ ॥

सीता—काय सांगावें! ह्या पराधीन आत्म्यानें ह्या सखीतमसे पासून मला फार लाजविलें. ही खचीत ह्मणेल कीं, तोप-रित्याग काय, आणि हा स्नेहातिशय काय?

राम०—(चोहोंकडे पाहून) काय, नाहींशी झाली? अगे निर्दये जानकी!—

सीता—मी खरीच निर्दय आहे. कांकीं, जी मी तुला दुःखित पाहून प्राणधारण करते!

राम०—हे देवी हे प्राणप्रिये जानकी, तूं कोठें आहेस? कृपाकरून मला एकवार दर्शन दे. अशा समयीं माझा त्याग करणें तुला योग्य नाहीं.

* कदंबवृक्षाची डाळी. † जानकी, ‡ त्वरेनें.

पद. ५७

गेसखिलोभतुझाहालटिका ॥ ॥ ध्रुवपद. ॥ स्पर्शकरुनिमज, गेलिसकोठें ॥ लावुनिन्हृदयाचटका ॥ गेसखिलोभतुझा०॥ १ तुजकोठेंमी,पाहूंआतां ॥ जातेयुगसमघटिका ॥ गेसखिलो-भतुझाहा० ॥२॥ विरहाग्नीनें,अंतरिंजळतों ॥ देवचनामृतघु-टका ॥ गेसखिलोभतुझाहा० ॥ ३ ॥ मायानरतनु,रामतया-ला ॥ दिधलामोहेंझटका ॥ गेसखिलोभतुझाहालटिका ॥ ४ ॥

सीता—अहो प्राणनाथ, हें असें विपरीत भाषण काय बोलतां ?

वासंती—रामदेवा, आतां कृपाकरावी. तुमच्या शोकाची पराकाष्ठा झाली. माझ्यानें ऐकवत नाहीं. आतां कांहीं विवेक करा, आणि लोकोत्तर धैर्य धरून तुह्मीच आपल्या अंतःकरणाचें समाधान करून द्या. अहो माझी प्रियसखी जानकी आतां येथें कोठून येणारबरें ? ही व्यर्थ भ्रांति आहे.

राम०—खरेंच कायगे, ती नाहीं येथें ? होहो नसेल खरी. असती तर वासंतीच्या दृष्टीस पडतीनाका ? तर काय मला हें स्वप्न पडलें ह्मणावें ? पण मी झोंपीं गेलों नाहीं. ह्या रामाला झोंप कोठून येणार. मला वाटतें बहुतकरून तोच प्रियेचा वियोग अनेकवार मनांत आणल्यानें पुनःपुन्हा मला मोहांत पाडतो.

सीता—म्यांच कठिण ऱ्हदयेनें प्राणनाथास शोकांत घातलें !

वासंती—हे रामदेवा, इकडे पहा.

ओंव्या.

येथेंचपहारावणाचा ॥ रथअसे* कृष्णलोहाचा ॥

---

* पोलादाचा.

जटायूनें चुराडा त्याचा ॥ करूनि यांटाकिला ॥ ५८ ॥
रामापहाहे समोर ॥ खरादि दैत्यांचे संभार ॥
ज्यांचा केला तुवां संहार ॥ तेच अस्थिशेष राहिले ॥ ५९ ॥
खड्गें छेदूनि* पक्षतीतें ॥ घायाळ करूनि जटायूतें ॥
वेगें घेऊनि सीतेतें ॥ रावण येथूनि निघाला ॥ ६० ॥
विद्युल्लतासहित† घन ॥ जैसा अवलंबी गगन ॥
स्कंधीं वाहोनि सीतारत्न ॥ व्योमपंथें उडाला ॥ ६१ ॥

सीता—(भयपावून.) धांवा धांवा, हा दुष्ट पहा मामाजीचे प्राण घेतो, आणि मला हिरोनि नेतो. आमचें रक्षण करा.

राम०—(ऐकून वेगानें उठतो.) हा दुष्टा, माझ्या ताताचे प्राण घेणाऱ्या आणि माझ्या प्रियेचा अपहार करणाऱ्या कोठें चाललास? मारतों तुला पहा आतां.

वासंती— बा रामा, राक्षसकुलाच्या संहार कर्त्या, तो दुष्टराक्षस अद्यापि तुझ्या क्रोधास विषय आहे काय?

सीता —अरेरे काय मी उन्मत्ता सारखी बडबड केली ही!

राम० —आतां ही म्यां भलतीच बडबड केली! विरहाच्या अतिशयित दुःखानुळें मला भान राहिलें नाहीं.

साकी.

केवि दुःखातें साहूं ॥ कोठें मी निघोनि जाऊं ॥ [illegible] ॥
पर्वा दैव मजला आला, स्त्रीचा वियोग जेव्हां ॥
होते भेटावयास तीतें, शतशा उपाय तेव्हां ॥ ६२ ॥
पुढच्या आशेवर म्यां बहुधा, कालक्रमणा केली ॥
आतां तीच्या भेटीचीही, आशा नाहीं उरली ॥ ६३ ॥
मेळविलें म्यां वानर बळें, सेतु सागरीं रचिला ॥

---

* पक्षमूलातें. † मेघ.

आतांकोणासहायघेऊं, धीरचिमाझाखचला ॥ ६४ ॥
तेव्हांशत्रूशींम्यांदारुण, युद्धप्रसंगकेला ॥
आतांकोणाशींमीभांडूं, नसुचेउपायमजला ॥ ६५ ॥
प्राणसखीचाम्यांदुर्भाग्यें, बुध्याकेलात्याग ॥
लावूंकोणादोषअतांमी, हेंमाझें*अन्याग ॥ ६६ ॥
सीतामुक्तीकरितांरामें, दशवदनाशींकेलें ॥
घोरयुद्धहेंलोकत्रयास, गायाकौतुकझालें ॥ ६७ ॥
पहिलावियोगरिपुघातावधि, होताउघडचलोकीं ॥
आतांचाहानिरवधिआहे, घालिलदुःसहशोकीं ॥ ६८ ॥

सीता—हायहाय, हा वियोग निरवधि आहेकाय? जळो माझें जीवित, कायमी मंदभाग्या ही! (रडूंलागते.)

राम०—हायहाय, कायहा संकटहें!

दिंड्या दोनचरणी.

व्यर्थजेथेंसुग्रीवसख्यव्हावें ॥
वानरांचेंहीवीर्यवृथाजावें ॥ ६९ ॥
जांबवंतानस्फुरेबुद्धिकांहीं ॥
†वायुपुत्राचीगतीजेथनाहीं ॥ ७० ॥
विश्वकर्म्याचापुत्रनळ्याची ॥
मार्गकरण्यालाशक्तिनाहिंसाची ॥ ७१ ॥
लक्ष्मणाचेशरजेथजातिवायां ॥
प्रियेअसशींकोणत्याअशाठायां ॥ ७२ ॥

सीता—ह्या भाषणा वरून तो पूर्वीचा विरह बरा ह्मणवितो खरा.

राम०—सखी वासंती,— ह्या रामाचें दर्शन तुह्मांसारख्या सुह्द्जनांस दुःख देणारें आहे. हें कितीवेळ तुह्मांला रडवील

* अपराध. † मारुतीची.

नकळे. ह्यासाठीं आतां मला जाण्यास अनुमोदन द्यावें हें बरें.

सीता—(उद्विग्न आणि मोहित होऊन तमसेच्या गळ्यास मिठी मारून ह्मणते.) सखे तमसे, प्राणनाथ चालला किंगे?

तमसा—वत्से जानकी, सावधहो. धीरधर. जाऊंदे गेलातर. आपणही त्या आयुष्मंत कुशलवांचें वाढदिसाचें मंगलकार्य संपादायास भागीरथीच्या पायांजवळ जाऊंचल ऊठ.

सीता—बाईतमसे, कृपाकरून अंमळ थांब. ह्या प्रियजनांचें पुन्हा दर्शन दुर्लभ आहे. ह्यासाठीं क्षणभर आणखी पाहूंदे.

राम०—असो–ह्यासमयीं तर अश्वमेधकर्म संपादावयास मला दुसरी धर्मपत्नी आहेच.

सीता—(मनांत ह्म०) आं–प्राणनाथा, ती कोण?

राम०—(पूर्वोक्तवाक्य संपवितो.) ती सीतेची सुवर्णमयी प्रतिमा.

सीता—(मनास धीर देऊन डोळ्यांवाटें अश्रुकाढून ह्म०) कसा झालातरी माझा प्राणनाथ दयाळू खरा. पारित्यागामुळें माझ्या ऱ्हृदयांत जें लज्जाशल्य सलत होतें तें आज प्राणनाथानें काढून टाकलें. हें केवढें आश्चर्य!

राम०—तेथेंतरी ह्याप्रकारेंच अश्रूंनीं भरलेल्या दृष्टीचा व्यापार केला पाहिजे.

सीता—तीधन्यच होय. जी प्राणनाथास मानवली, आणि जी त्याच्या चित्तास विश्रांति देणारी झाली. असो इतकातरी माझ्याजीवास आधार मिळाला.

तमसा—(किंचित् स्नेहानें नेत्रांस पाणी आणून आणि सीतेला आलिंगून ह्म०) कायगे वत्से जानकी, एकून अशारीतीनें तूं आपणास धन्य ह्मणून घेतेस काय?

सीता—(लाजून खालीं पाहते आणि मनांत ह्म०) ह्या तमसा बाईनें माझी थट्टा केली. बरें असो. प्रसंगच तसा आहे. ऐकून घेतलें पाहिजे.

वासंती—हेरामदेवा, तुमच्या जाण्याचा म्यां खोळंबा केला, हा मोठा मजकडून प्रमाद घडला. आतां जेणेंकरून पुढील कार्याची हानि नहोईल तसें करावें.

सीता—आजिरूस वासंती मला प्रतिकूळ झाली. कांतर, तिनें प्राणनाथाला जाण्यास अनुमोदन दिलें.

तमसा—वत्से, चलतर आपणही जाऊं.

सीता—(मोठ्याकष्टानें ह्म०) बरेंतर तसेंच करूं.

तमसा—आपण जाऊं ह्मणतों, पण जावेंतरी कसें? तुझी अवस्था पाहिलीतर.

आर्या.

तृष्णादीर्घतनुझेंहें चक्षू[†] दयितींचरोंविलेंअढळ॥
त्याचामहाप्रयासें करितां[‡] आकर्षहोइनाचढळ ॥७२॥

सीता—प्राणनाथाच्या चरणकमलांस माझा वारंवार नमस्कार असो. हे चरण ज्याच्या पदरीं पुण्य नाहीं त्याच्या दृष्टीस कोठून पडणार? (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

तमसा—वत्से सावधहो, सावधहो. असें काय करतेस?

सीता—(सावधहोऊन ह्म०) मेघांच्या आड जाणाऱ्या पूर्ण चंद्राचें दर्शन केवढा वेळ होणार आहे? असो चला आतां.

तमसा—काय चमत्कारिक गोष्टही!

पाहण्याच्याइच्छेनें विस्तीर्ण. [†] पतीचेठायीं. [‡] अकर्षण.

श्लोक.

एकाचभेद अवघेकरुणारसाचे ॥
आनंदशोकसुखमोहहिभासताचे ॥
†आवर्त‡बुद्बुद§तरंग असे अनेक ॥
आलेविकारतरितें जळसत्यएक ॥ ७३ ॥

राम०—हे विमानराज, इकडे यावें.

(सर्व उठतात.)

(तमसा सीतेला आणि वासंती रामाला स०)

श्लोक.

॥ अवनि¶ अमरसिंधूदेवि आह्मांसमेता ॥
मुनिकुलपतितोहीवापज्याचात्रचेता ॥
ऋषिकुलगुरुपत्नीयुक्ततोहीवसिष्ठ ॥
सततनुजसमर्पमंगलेंजींवरिष्ठ ॥ ७४ ॥

(मग सर्व निघून जातात.)

छायानामकतृतीय अंकसमाप्त ॥

एकाच करुण रसाचे हे सारे भेद. † भोंवरा. ‡ बुडबुडे.
§ लाटा. ॥ पृथ्वी. ¶ गंगा ** वाल्मीकि.

अंक ४.

स्थल.

वाल्मीकि ऋषीचा आश्रम.

पात्रें.

भांडायन.	तपस्वी.
सौधातकी.	त्याचासोबती.
जनक	मिथिलाधिपति.
अरुंधती	वसिष्ठपत्नी.
कामधेनू	कंचुकी.
कौशल्या.	राममाता.
लव.	सीतापुत्र.
बटुब्रह्मणजेमुलें.	लवाचे सोबती.

(दोन तपस्वी येतात. एक भांडायन आणि दुसरा सौधातकी.)

भांडायन—हे सौधातके, आज पहा आमच्या वाल्मीकि मुनीच्या आश्रमास काय विलक्षण शोभा आली आहे ही! जिकडे तिकडे अतिथि जनांची दाटी होऊन गेली आहे, आणि सर्व गोष्टींची तयारी चालली आहे. पाकशाळेंत तर क्षणभर विश्रांतिच नाहीं.

श्लोक.

*नीवारपाककरितांपहिल्याउताची ॥
जीकाढितीमधुरउष्णहिपेजन्याची ॥
†सद्यप्रसूतहरिणीसमिळेपियाला ॥
‡पीतावशिष्टबहुआश्रमिच्या§मृगाला ॥ १ ॥
उकरुनि वरि|| सर्पीघालितां¶ ओदनातें ॥
घमघमितसुवासेंव्यापिलेंयावनातें ॥
**बदरसहितभाज्याघालुनी††वेसवार ॥
शिजविति‡‡ वटुन्यांचाछूटलागंधफार ॥ २ ॥

सौधातकी—हो खरेंच. आणखी एक, आज पिकलेल्या दाढ्या मिशांचे झातारेझातारे मिळाले आहेत हें आपल्या अनध्यायास विशेष कारण झालें आहे.

भांडा०—(हांसून.) वाव्हारे सौधातके, वृद्ध गुरु जनांस त्वां येवढें मोठें विशेषण दिलें हा त्यांचा मोठाच बहुमान झाला नव्हे?

सौधा०—अरे भांडायना, सर्व झाताऱ्यांचा राजा असा जो हा आज §§अतिथि आला आहे हा कोणवरें? ह्याचें नांव कायां?

भांडा०—सौधातके, काय अशी थट्टा करतोस? अरे हा भगवान् वसिष्ठ ऋषि. हा अरुंधतीसहवर्तमान राजा दशरथाच्या स्त्रिया घेऊन ऋष्यशृंगाच्या आश्रमापासून येथें आला आहे, आणि तूं अशी वडबड काय करतोस?

सौधा०—हों–हे वसिष्ट बावा काय?

---

*सांव्याचाभात. †नवप्रसूत. ‡पिऊनउरलेली. §मृगासमिळतें. ||तूप. ¶भातातें. **बोरकूट. ††मसाला. ‡‡शिष्य. §§पाहुणा.

भांडा०—ह्यांतकाय संशय? तेच.

सौधा०—मी ह्मटलें कीं, हा कोणी वाघ आहे, किंवा लांडगा आहे. कोणजाणे.

भांडा०—ऑ–काय? काय ह्मटलें?

सौधा०—नाहीं, ह्मटलें. त्यानें येताक्षणींच अगोदर आमच्या गुरूच्या घरची बिचारी कालवड मटकावली. ह्मणून मला संशय आला.

भांडा०—अरे, अतिथीला मांसानें मधुपर्क करावा असें शास्त्र आहे. ह्मणून कोणी श्रेष्ठ अतिथि आपल्या घरीं आला असतां गृहस्थाश्रमी त्याला कालवड किंवा गोऱ्हा अथवा बोकड मारून त्याचें मांस देतात. ह्याकरून्यास धर्मशास्त्र कर्ते परमधर्म असें मानितात.

सौधा०—तरमग तूं येथें बोलण्यांत सांपडलास.

भांडा०—कसारे सांपडलों.?

सौधा०—सांगतों ऐक कसातो. श्रेष्ठ अतिथि आला असतां मांसानें मधुपर्क करण्याचा सांप्रदाय आहे. ह्मणून वसिष्ठ स्वामी आले त्यांकरितां कालवड मारिली ह्मणतोस. असो; पण नुकताच राजऋषिजनक आला होता त्याला आमच्या वाल्मीकि गुरूंनीं दहीं आणि मध ह्यांनींच मधुपर्क केला, कालवड मारिली नाहीं हें कसें.

भांडा०—अरेबाबा, ज्यांनीं मांससोडलें नाहीं त्यांचा विधि वेगळा, आणि ज्यांनीं मांससोडलें त्यांचा विधि वेगळा. जनकराजानें सांप्रत मांसभक्षण वर्ज्य केलें आहे. ह्मणून त्याला दहीं मध ह्यांनींच मधुपर्क केला समजलास?

सौधा०—कोणत्या कारणानें त्यानें मांस सोडलें?

भांडा०—ज्यासमयीं त्याचीकन्या सीतादेवी हिचा तसा दुष्ट परिणाम दुर्दैवेंकरून झाला असें त्यानें ऐकलें, तेव्हां पासून त्यानें वनवास अंगीकारून मांसाहार सोडला. आणि केवळ कंदमूल फळें ह्यांचाच आहार स्वीकारला. अशारीतीनें तपश्चर्या करतां करतां चंद्रद्वीपतपोवनांत त्याचीं पुष्कळ वर्षें लोटलीं.

सौधा०—तरमग तो तप सोडून इकडे कशाकरितां आला?

भांडा०—फारदिवसांचा प्रियमित्र वाल्मीकि मुनि ह्याला भेटण्याकरितां ह्मणून सहज इकडे आला.

सौधा०—आला वरें झालें. पण आज त्याच्या विहिणींची आणि त्याची भेट झालीका?

भांडा०—आतांच वसिष्ठानें अरुंधती बरोबर कौसल्या देवीस सांगून पाठविलें आहे कीं, तुह्मीं स्वतां जाऊन जनकराजाची भेट घ्यावी.

सौधा०—बरें तर आतां हे सर्व ह्मातारे ह्मातारे जसे एकत्र मिळून परस्पर आनंदानें गोष्टी सांगत आहेत, तसे आपणही सर्व विद्यार्थी एकत्र मिळून खेळण्यानें अनध्यायाचा आनंद अनुभवूं.

(असें ह्मणून दोघे इकडे तिकडे फिरतात.)

भांडा०—रहा हा ब्रह्मनिष्ठ पुराण राजऋषि जनकराजा प्रथम वाल्मीकि आणि वसिष्ठ ह्यांस भेटून आतां आश्रमाच्या बाहेर एका वृक्षाखालीं खिन्न होऊन बसला आहे.

आर्या.

हृदयस्थितशोकानें सीतेच्याहोयनित्य* आकलित ॥

---

* व्याकुळ.

अंतर्गतवन्हीनें होतोजैसा* वनस्पतीज्वलित ॥ ३ ॥

(मग दोघे निघून जातात.)

(इतक्यांत जनकराजा येतो.)

जनक—(खिन्न होऊन आपणाशीं बोलतो.)

श्लोक.

कसेंमाझ्याकन्येवरि† दुरितदैवें‡ उभवलें ॥
जयाच्यायोगानेंदृढन्हृदयमाझेंउकललें ॥
नवा§ धारावाहीतरुवरिजसाकर्वतफिरे ॥
तसाकापीमर्मासततपरिहातापनसरे ॥ ४ ॥

काय कष्ट तरी हे ह्मातारपणीं! ह्याजेरेनें आणि त्यामुलीच्या दुःखानें, तसेंच उपोषणाच्या नियमांनीं सर्व धातु शुष्क होऊन हा माझा देह अत्यंत क्षीण झाला आहे, तरी अद्यापि पतन पावत नाहीं. काय करावें! बळेंच प्राणत्याग करावा तर ऋषि सांगतात कीं, जे आत्मघाती पुरुष आहेत त्यांस उत्तम गति नाहीं. ते अंधतामिस्र लोकाप्रति जातात. तेव्हां तसेंही करतां येतनाहीं. आतां किती काळ पर्यंत हें दुःख भोगावें लागेल नकळे. जरी त्या गोष्टीस बहुत वर्षे लोटलीं तरी प्रतिक्षणीं स्मरण झाल्यामुळें नवीना सारखा भासतो असा हा दुःखवेग अजून शांत होत नाहीं. अगे बाई देवयजनसंभवे सीते, तुझी येवढी योग्यता असतां तुझ्या वांट्यास अशी गोष्ट यावी काय! असो देवास तूं काय करशील. ह्यामुळें मला लोकांत तोंड दाखवायास लाज वाटते, आणि गळा

---

*वृक्ष. †पातक. ‡आलें. §ज्याचीतीक्ष्णधार.

मोकळा करून पोटभर रडूं ह्मटलें तरीही अडचण. काय सांगू हायहाय तुझें बाळपणचें चिमणें तोंड अजून डोळ्यां पुढें दिसतें.

दिंड्या.

बाइमाझेलाडकेसितावाई ॥
बाळपणचेंकौतूकसांगुंकाई ॥ ५ ॥
बाळपणींपाहतांतुझेंमूख ॥
होयमजलानेंकायवदूंसूख ॥ ६ ॥
विनाकारणरोदनहास्ययावें ॥
तिहींवदनातेंफारशोभवावें ॥ ७ ॥
थोडथोड्याकोंवळ्यादंतपंक्ती॥
जयामाजीउगवल्याशुभ्रकांती ॥ ८ ॥
जयापासुनबोबडेबोलगोड ॥
निघुनिमाझेंपुरवितीसर्वकोड ॥ ९ ॥

हेभगवति व सुंधरे, तूं तिची जननी असून कितीगे कठोर ऱ्हृदयाची झालीस! पहा.

श्लोक.

तूंवन्हिगंगामुनिहीवसिष्ठ ॥
अरुंधतीभास्करहेवरिष्ठ ॥
होतांतुह्मीजाणतशील* जीचें ॥
तिलाअसेंदूषण? देवतींचें ॥ १० ॥

आर्या.

सद्विधेतेंवाणी देवीशीप्रसवलीसतूंजीतें ॥
त्याअपुल्याकन्येच्या कैसेंत्वांसाहिलेंविपत्तीतें ॥ ११॥

---

* ज्यासीतेचें.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहोभगवतीहो अहोमहादेवीहो इकडे यावें.

जनक—धेनूला पुढेंकरून तिनें दाखविलेल्या मार्गानें येत आहे ही कोण? हॉ—वसिष्ठपत्नी अरुंधती काय? (उठून उभा राहतो.) महादेवी ही कोण? (निरखून पाहतो.) अहो ही राजादशरथाची धर्मपत्नी आणि माझी प्रियसखी कौशल्या! कायहो हिची दशा झाली ही! तीचही असें कोणखरें मानील?

श्लोक.

घरींदशरथाचियावसतहोतिलक्ष्मीपरी ॥
कशासउपमातिचीउघडहीचलक्ष्मीखरी ॥
परंतुपरकीजशीतशिचभासतेहीमला ॥
दशाकशिदिलीपहाकठिणदैवयोगेंहिला ॥ १२)

अरेदैवयोगानें हा दुसरा विपर्यास झाला. माझ्यानें हिजकडे पाहवत नाहीं.

आर्या.

जोजनपूर्वीहोता नयनातेंमूर्तिमंतउत्सवसा ॥
त्याचेंदर्शनआतां असह्यझालेंक्षतांतखारजसा ॥ १३ ॥

(इतक्यांत अरुंधती, कौसल्या आणि कंचुकी येतात.)

अरुंधती—बाई कौसल्ये, मी ह्मणतें हें ऐकावें. तूं स्वतां जाऊन जनक राजाची भेट घ्यावी अशी तुमच्या कुलगुरूची आज्ञा आहे. ह्यासाठींच त्यानें मला तुजकडे पाठविलें आहे. तोजनक राजा बसला आहे पहा, चल त्याजकडे. अगे आतां पदोपदीं किती खेद करशीलतरी?

कंचुकी—बाईसाहेब, आतां अंतःकरण आंवरून धरून गुरू-

जींच्या आज्ञे प्रमाणें करावें, अशी माझीही विनंती आहे.

कौसल्या—हरहर, अशासमयीं मिथिलाधिपतीची त्यां भेट घ्यावी असा प्रसंग आला पहा. देवानें सर्व दुःखें एकदांच कशींउभीं केलीं हीं? ह्यानें जानकीचें वर्तमान विचारलें तर मीकायउत्तर करूं? माझें अंतःकरण चलित झालें तें स्थिर करण्यासमी समर्थ नाहीं.

अरुंध०—खरेंचगे बाई, ह्यांतकाय संदेह.

श्लोक.

जरीवाटतीनित्यदुःखेंवियोगें ॥
प्रियाबंधुच्याजाहलींदेवयोगें ॥
तरीपाहतांइष्टमित्रासहोती ॥
अतीदुःसहेंकींतयापूरयेती ॥ १४ ॥

कौस०—त्या वत्से जानकीची तशी अवस्था झाली असतां आतां त्यां राजर्षिजनकाला कसें तोंड दाखवावें! आणि त्यासीं कायबोलावें?

अरुं०—(तिचें सांत्वन करून तिला ह्मणते.)

श्लोक.

हानुझाश्लाघ्यसंबंधीजनकांचाकुलाग्रणी ॥
याज्ञवल्क्यमुनीज्यालाब्रह्मविद्यासदाकथी ॥ १५ ॥

कौश०—(मनांत ह्म०) हाचतो महाराजांचा मूर्तिमंत ह्रदयानंद, आणि त्या मुलीचा पिता राजर्षि जनक. हायहाय, काय सांगावें, त्या विवाहसमारंभांत ह्यानें आमचा किती सत्कार करावा! हारेदेवा आज तें सारें नाहींसें झालेंना?

जनक—(पुढें होऊन जवळ जाऊन.) हेभगवती अरुंधती,

हा सीरध्वजनामा वैदेह तुजप्रति अभिवंदन करतो.

श्लोक.

निधीज्ञोतेजांचा[†] कुलगुरुरघूंचातपतसे ॥
जिच्यायोगें[‡] तोहीनिजतनुविशुद्धाह्मणतसे ॥
जगद्वंद्यातीतूं[§]प्रथमजशि[§]संध्याविनवितों ॥
तुलाहामीडोंई[||] अवनिवरिठेवूनिनमितों ॥ १६ ॥

अरुं०—हे राजा, परब्रह्म तुला प्रकाशित असो, आणि अंबरीं* तपतोजो देव सविंता तो तुला पावन करो.

जनक—हे कंचुकी, प्रजापालकाची माता तुझी धनीन कौसल्या खुशाल आहेना?

कंचुकी—महाराज, प्रजापालकाची माता ह्या साहजिक बोलण्यानें आपण आमची बरीच निर्भर्त्सना केली. पण हे राजर्षे, थोडक्या दिवसांपासून रामभद्राच्या मुखचंद्राचें दर्शन हिला नाहींसें झाल्यामुळें ही अगोदरच दुःखित झाली आहे. तशांत तें वैषम्य मनांत ठेवून उपरोधिक भाषणानें हिला आणखी दुखवावें हें तुह्मांस योग्य नाहीं.— रामभद्रास दोष लावावा तर जानकीची अग्निशुद्धि खरी न मानितां भलतीच दुर्वार्त्ता लोकांनीं चोहोंकडे उठविली. तेव्हां तसें निष्ठुर कर्म करणें त्यास प्राप्त झालें. त्यानें काय करावें. हा त्याच्या दैवाचाच योग ह्मणावा.

जनक—ओंः— माझ्या कन्येला अग्नि शुद्ध करतो काय? आणि माझ्या कन्येविषयीं लोकांनीं अशी दुर्वार्ता बोलावी

---

* सूर्य. † वसिष्ठ. ‡ सूर्यआणि वसिष्ठही § उदयसंध्या. तशीतूं || भूमीवरि.

काय? असो रामानेंच आमचा तिरस्कार केला मग लो-
क सहजच करतील.

अरुंध०—होय. हें खरेंच आहे. सीतेला अग्नीनें शुद्ध केलें हें
ह्मणणें अगदीं अयोग्य दिसतें. हे वत्से जानकी.

श्लोक.

शिष्यासुताहेंमजशींचनातें ॥
लावीतहोतीसअसोअतांतें ॥
[†]त्याशुद्धिनेंवह्निषयींविचित्र ॥
झालीमलाभक्तिहितूंपवित्र ॥ १० ॥

श्लोक.

शिशुत्वकींस्त्रीत्वअसोकशाला ॥
आहेसतूंवंद्यजगत्रयाला ॥
लोकीं[‡] गुणीचेगुणपूज्यहोती ॥
[§]प्रमाणनाहीं[‖] वय[¶] लिंग[**] जाती ॥ १८ ॥

कौसल्या—असें काय होतें हें? एकाएकीं माझ्या सर्वांगांत वेदना
उठल्या. (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

जनक—कायसंकटहे! अहो ह्याबाईला हें काय झालें?

अरुंध०—हेराजर्षे दुसरें काय व्हावयाचें?

श्लोक.

तोराजासौख्यहीनेंसुखदरदिवसतेनींतुलेंनाहिवाळें ॥
आलेंसारेंस्तूनीनेंप्रियसुन्हृदजनापाहनांदीर्घकाळें ॥
ऐशादुःखांतनूह्यासहजचिमखिचेंनष्टलेंसर्वभान ॥

---

[*] माझी शिष्याआणि सुतानूं ह्मणवीत होतीस.
[†] अग्निशुद्धिनें. [‡] गुणवंताचे. [§] निमित्त. [‖] वार्धक्यादि.
[¶] पुरुषादि. [**] ब्राह्मणादि.

प्रायाचित्तस्त्रियांचेंमृदूलचि असतेंजातिपुष्पासमान ॥ १९ ॥

जनक—अरेरे, फार वाईट झालें! मी कितीतरी निठुरहा! कीं, माझ्या प्रियमित्राच्या स्त्रियांकडे स्नेह दृष्टीनें पाहत नाहीं.

आर्या.

संबंधीश्लाघ्यअसे प्रियमित्रतदीयचित्तहीविमळ ॥
साक्षाद्धृदयानंदचि संसारींहेंचवांचणेंसुफळ ॥ २० ॥
प्राणाधिकदेहाधिक जोजोप्रियतरपदार्थवाटतसे ॥
त्याहूनिप्रियतममज तोराजादशरथाख्यकायनसे ॥ २१ ॥

स्मरण झालें ह्मणजे दुःख होतें. तीचही कोसल्या.

श्लोक.

कधींहोईयांचा* कलह† रहिअन्योन्य‡ उगला॥
तदाहीं§ दोघेंहीकठिणवचनेंबोलतमला ॥
॥किलीकोपप्रीतीविषयींतयींमाझ्याकरिंवसे ॥
पुरेंत्याचेंआतांस्मरणन्हृदयाभाजितअसे ॥ २२ ॥

अरुं०—कायतरीकष्ट! फारवेळ श्वासाचा निरोध झाल्यामुळें ह्या-देवीचें न्हृदय किती कठिण झालें आणि कसें धडधड उडतें हें!

जनक—हा प्रियसखी कोसल्ये बाई, सावधहो.

(असेंह्मणून कमंडलूंतलें उदक तिच्या आंगावर शिंपडतो.)

कंचुकी—(मनांत.) देवाचा खेळ विचित्र आहे.

आर्या.

मित्रसुन्हृदहोउनि¶ जें दावीअनुकूलतेसिआधींतें ॥
दैवअकाळींनिठुर होउनिदेतेंमनास** आधीतें ॥ २३ ॥

---

* प्रेमकलह. † एकांतीं. ‡ निष्कारण. § दशरथकोसल्या ‖ युक्ति.
¶ जेंदैव. ** दुःखातें.

कौसल्या—(सावधहोऊन ह्म०)हा वत्से जानकी,कोठेंगे आहेस! तें तुझें मुखकमल मला वारंवार स्मरतें, जें विवाहलक्ष्मीचें मंगलस्थान आणि जें सलज्ज हास्यानें शोभमान पाहिलें होतें. तर आतां चंद्रिकातुल्य सुखप्रद अशा देदीप्यमान सुंदर अंगांची शोभा मला दाखीव, आणि पुन्हा माझी मांडी एकवेळ बसून शोभिनकर. तुझा श्वशुरजो महाराज तो वारंवार ह्मणत असे कीं, ही मुलगी रघुकुलांतील पुरुषांची सून झाली खरी, तरीही मित्रजनकाच्या संबंधानें आमची कन्याच आहे.

कंचुकी—कौसल्याबाई, तुह्मीह्मणतांतें खरेंच.

श्लोक.

पांचाअपत्यांतहिजोनरेंद्र ॥
मानीविशेषेंप्रियरामचंद्र ॥
चारीसुनांमाजितशीचसीता ॥
प्रियाजशीतीतनुजानशांता ॥ २४ ॥

जनक—हे प्रियसख्या राजा दशरथा, असाचतूं सर्वप्रकारें माझ्या ह्रदयास प्रियकर होतास. तें काय सांगावें! तुला मी कसा विसरेन?

श्लोक.

कन्येचे* गुरुपूजितातीविनयेंज्या जांवयाच्याजना ॥
तेंझालेंउलटेंतयींकरिशितूंमाझ्याच आराधना ॥
काळानेंतुजओढिलेंविघडला† संबंधहेनूनसा ॥
याघोरींमजजीवलोकनरकींधिक्वांचलोंमीकसा ॥ २५ ॥

कौसल्या—मुली जानकी,मीतरी कायकरूं,हापेला माझाजीव दृढपणें

---

* वडील. † सीतारूप.

जोडलेल्या पदार्था सारखा अचळ झाला आहे, ह्मणून मलाही दुर्भाग्येलातो सोडून जातनाहीं.

अरुंध०—हे राजपुत्री कौसल्ये, कांहीं धीरधर. अंमळसें डोळ्यांचें पाणी तरी खळूंदे. आणखी तुला विचारतें, अगे तुला स्मरण नाहीं काय? ऋष्यशृंगाच्या आश्रमीं तुमचा कुलगुरु बोलला होता कीं, जी गोष्टव्हावयाची ती झाली, परंतु पुढें सर्वप्रकारें कल्याण होईल.

कौसल्या—बाई अरुंधती, तें मला स्मरतें, पण ती गोष्ट मागें पडली असें दिसतें. आतां आशा उरली नाहीं.

अरुंध०—हे राजपुत्री, तूं असें काय बोलतेस?. तें ऋषीचें भाषण मिथ्या असें तुला वाटतें काय? नाहींनाहीं असें ह्मणूंनको. हे सुक्षत्रिये, त्याप्रमाणें होईलचहोईल. ह्यांत संशय नाहीं.

श्लोक.

ज्यांचेमोठेंतेजत्याब्राह्मणांच्या ॥
उक्तीहोती[1] संशया वीण[2]साच्या ॥
नाचात्यांचीहोयकल्याणखाणी ॥
कध्धींनेनोच्चारितीव्यर्थवाणी ॥ २६ ॥

(इक्यांत पडद्यापलीकडे गलबला होतो. सर्व कान देऊन ऐकतात.)

जनक—वाटतें आज शिष्टागमनानें अनध्याय झाल्यामुळें सर्व विद्यार्थी खेळत आहेत. त्यांचा हा गलबला!

कौसल्या—बाळपणांतील सौख्य मोठें मौजेचें आहे. (निरखून पाहून.) अहो ह्या मुलांमध्यें हा माझ्या रामभद्रासारखा दिसतो हा कोणवरें? ह्याच्या आंगाची ठेवण त्याच्याच-

वाक्यें. [1] निःसंशय. [2] खऱ्या.

सारखी सुंदर आणि मनोहर आहे. ह्याला पाहून समाधान वाटतें.

अरुंध०—(एकीकडे तोंड करून, व आनंदाश्रु डोळ्यांत आणून ह्म०) भागीरथीदेवीनें अमृतामारखी जी गुप्त गोष्ट पूर्वी सांगितली होती ती हीचवरें. परंतु त्या आयुष्मंत कुशलवांमध्यें हा कोण आहे हें कळत नाहीं.

जनक—खरेंच, ह्या मुलाला पाहून मलाही फार समाधान वाटतें.

श्लोक.

नीलोत्पलासदृशकर्ण, शिखंडमाने ॥
हासंडळीत[*] वरच्याशयशोभिराने ॥
वाटे मन्हाशिशुचरंडातन रामआला ॥
कांपाहतांचनयनांनिवनीमनाला ॥ २७ ॥

कंचुकी—हा मुलगा खचीत क्षत्रियब्रह्मचारी आहे. ह्याचीं चिन्हें तशींच दिसतात. पहा

आर्या.

पृष्ठींबांधलेभातेदोन ॥ माजीभरलेबहुतबाण ॥
त्यावरी[†]चूडालंबमान ॥ सुटोनियांरुळताहे ॥ २८ ॥
धनुष्याचीदोरीविचित्र ॥ तिचेंकेलेंअसेकटिसूत्र ॥
मंजिष्ठानेंरंगविलेंवस्त्र ॥ अंगावरीघेतलें ॥ २९ ॥
वामकरींभव्य[‡]कोदंड ॥ दक्षिणहस्तींअश्वत्थदंड ॥
रुद्राक्षांचीं[||]वलयंअखंड ॥ मणगटामाजीशोभती ॥ ३० ॥
भस्मफासिलेंसर्वांगीं ॥ मृगचर्मधरिलेंऊर्ध्वभागीं ॥
कौपीनअसेअधोभागीं ॥ ब्रह्मचारीलक्षणहें ॥ ३१ ॥

[*] झुलपें. [†] मुलांच्या. [‡] शेंडी. [§] धनुष्य. [||] मणगटच्या.

बाई अरुंधती, हा कुठला कोण ह्याविषयीं कांहीं तुह्मांस तर्क होतो काय?

अरुंध०—आह्मीतरी आजच आलों. आह्मांस काय कळे?

जनक—हे कंचुकी, ह्या मुलाला पाहून मला फारच कौतुक वाटतें. तर तूं वाल्मीकि मुनीकडे जाऊन त्याला विचार, कीं, हा कोण आहे. आणि त्या मुलालाही सांग कीं, कोणी वृद्धवृद्ध आले आहेत ते तुला बोलावतात.

कंचुकी—आज्ञेप्रमाणें करतों. (असें ह्मणून निघूनजातो.)

कौसल्या—काय ह्मणतां? असें सांगितलें ह्मणजे तो येईल काय?

अरुंध—हें जातिवंताचें लेंकरूं आहे. ह्याच्या सुवर्तनांत अंतर पडेल काय? तो कधीं वांकडा जाणार नाहीं.

कौसल्या—(चिंतन करून ह्म०) कसा पहातो मुलगा कंचुकीनें सांगितलेला निरोप ऐकतांच ऋषिकुमारांस सोडून विनयानें इकडे यावयास निघाला. हा आला पहा.

जनक—(फार वेळ त्याकडे निरखून पाहून ह्म०) अहो विलक्षण रूपहें!

श्लोक.

वसेरानींभासेशिशु,परिअसेहागुणनिधी॥
कळेंहेंसुज्ञालात्वरितपरिअज्ञासनकधीं॥
पहातांआकर्षीस्थिरहिमनमाझें* लघुपणीं॥
जडाईलोहालाह्मडकरिजसाचुंबकमणी॥ ३२॥

(इतक्यांत लव पुढें येतो.)

लव—(आपल्या मनांत ह्मणतो.) हे सारे वृद्ध मला पूज्यच

---

* बाळपणांतही.

आहेत, परंतु ह्यांचीं नांवें ह्यांचे अधिकार व ह्यांचा क्रम म-ला ठाऊक नाहीं. तेव्हां आपण ह्यांस अभिवंदन कोणत्या-प्रकारें करावें बरें? (क्षणभर विचार करून) असो, जो, वंद-न प्रकार अविरुद्ध आहे, असें थोर ह्मणतात तोच आपण करावा ह्मणजे झालें. (जवळ जाऊन,) हा तुह्मा स-र्वांस अनुक्रमें करून माझा लवाचा शिरसा प्रणाम असो.

अरुंधती आणि जनक—मुला दीर्घायुषी हो.

कौसल्या—बाळा, चिरकाळ वांच माझ्याजिता.

अरुंध०—लेंकरा, इकडेये. (त्याला उचलून मांडीवर घेते आ-णि त्याकडे पाहून मनांत ह्म०) ह्यावेळेस केवळ माझी मांडी धन्य झाली इतकेंच नाहीं. चिरकाळें करून मा-झा मनोरथही पूर्ण झाला.

कौसल्या—बाळा, मजकडे पण एकदांये. (उचलून मांडीवर घेते.) अहो, काय चमत्कार हा! ह्या मुलाचा नीलोत्प-लासारखा श्यामवर्ण आणि कलहंसासारखा कोमल, तसा घोगरा कंठस्वर, इतक्यानेंच केवळ हा माझ्या रामभद्राची बरोबरी करतो असें नाहीं. तर? याचा कमलगर्भा सारखा मृदुस्पर्शही तसाच आहे. अहाहा! रामभद्र मां-डीवर बसला असतां जें सुख व्हावें त्याच सुखाचा आ-जमी अनुभव घेत आहें असें मला वाटतें.—(त्यास ह्म-णते.) बाळा, आतां तुझें मुखकमल मला डोळे भरून पा-हूंदे. (हनुवटी उचलून मुखाकडे निरखून पाहून, डोळ्यांत अश्रू आणि मनांत कांहीं कल्पना आणून जनकास ह्म०) हे राजर्षे जनका, आपण पूर्तपणें पाहिलें काय ह्या मुलाकडे?

सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें असतां वत्से जानकीच्या मुखचंद्राची कांहीं छटा ह्याच्या मुखावर दिसते.

जनक—पाहतों वरें, प्रियसखी, तेंच पाहतों. मलाही तसेंच वाटतें.

कौसल्या—काय आश्चर्य हें! माझें ह्रदय उन्मत्ता सारखें होऊन कांहींतरी मजकडून बडबड करवितें.

जनक—(त्याकडे निरखून पाहून ह्म०)

श्लोक.

*वत्सेचआणि †सूर्यवंश मणिचीयाबालकींआकृती ॥
संपूर्णप्रतिबिंबिताचदिसतेभासेतशीच‡ द्युती ॥
वाणीतीचदिसेतसाविनयहीसामर्थ्यहीतेंचसें ॥
हेंवाभलतीकडेभटकतेंकांचित्तमाझें§ असें ॥ ३३ ॥

कौसल्या—मुला तुला आई आहेकाय? वरें तुझा बाप कोणहें तुला ठाऊक आहे?

लव—नाहींनाहीं. तेकांहीं मी जाणत नाहीं.

कौस०—तरमग तूं कोणाचा?

लव—भगवान् वाल्मीकिऋषिह्याचा.

कौस०—अरे बाळा, आह्मी ज्या अर्थानें विचारतों त्याचें उत्तरसांग.

लव—मलाइतकेंच ठाऊक आहे. दुसरें मी जाणत नाहीं.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहोसैनिक हो आपला धनी कुमार चंद्रकेतु आज्ञा करतो कीं, खबरदार, कोणीं आश्रमभूमीच्या मर्यादेंत पाय ठेवूं नये.

अरुंधती आणि जनक—अहो आज मोठा सुदिन आहे, कीं, यज्ञसंबंधी अश्वाच्या रक्षण प्रसंगानें वत्स चंद्रकेतु इकडे

*जानकीची. †रामचंद्राची. ‡कांति. §हेंवाटणें भ्रांतीचें आहे.

तो आज आमच्या दृष्टीस पडेल.

कौसल्या—काय ह्मणतां? माझ्याबाळा लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु आज्ञा करतो! आहा हीं अमृतासारखीं गोड अक्षरें माझ्या कांनीं पडतात.

लव—अहो आजोबा, चंद्रकेतु ह्मणतां हा कोण बरें?

जनक—दशरथ राजाचे पुत्र रामलक्ष्मण तुला ऐकून ठाऊक आहेत काय?

लव—हे तर रामायण कथेंतील मुख्य पुरुष.

जनक—हो, खरेंच.

लव—मग ते मला कसे ठावके नसतील?

जनक—तर मग त्याच लक्ष्मणाचा पुत्र हा चंद्रकेतु. समजलास?

लव—हांहां–एकून उर्मिलेचा पुत्र आणि मिथिलाधिपति जनक राजा ह्याचा दौहित्र हा?

अरुंध०—(हांसून ह्मणते,) हा मुलगा रामायणकथेंत बराच प्रवीण दिसतो.

जनक—(विचार करून,) बाळा, जर तूं रामायणकथेंत इतका प्रवीण आहेस तर मग मी विचारतो तें सांग बरें. दशरथ राजाच्या प्रत्येक पुत्रास मुलें किती, त्यांचीं नांवें काय, आणि त्यांच्या आया कोणत्या?

लव—हा कथाभाग मीं किंवा माझ्या सोबत्यांतून कोणींही पाहिला नाहीं व ऐकिला नाहीं.

जनक—काय त्या कवीनें हा कथाभाग लिहिलाच नाहीं?

लव—लिहिला आहे, परंतु प्रसिद्ध केला नाहीं. पण त्याच भागांतील एक प्रकरण घेऊन त्याचा एक सरस नाटकग्रंथ केला आहे. तो स्वतां वाल्मीकि मुनींनीं आपल्या हातानें

लिहून नाट्यशास्त्राचा आचार्य जो भरतमुनि त्याजकडे पाठविला आहे.

जनक—त्याजकडे कशासाठीं पाठविला बरें ?

लव—त्यानें अप्सरांकडून त्याचा खेळ करवावा ह्मणून.

जनक—ह्या गोष्टीचें आह्मांलाही मोठें कौतुक आहे.

लव—आमचे गुरु वाल्मीकि मुनि ह्यांना तर ह्या विषयीं फारच आवड आहे. ह्मणून त्यांनीं विद्यार्थ्यांच्या हातीं तें पुस्तक देऊन भरताश्रमास पाठविलें आणि तें सुरक्षितपणें भरतमुनीस पावतें व्हावें ह्मणून त्याच्या संरक्षणार्थ हातीं धनुष्यबाण देऊन माझा भाऊ बरोबर दिला आहे.

कौस०—बाळा, तुला भाऊही आहे काय ?

लव—होय एक भाऊ आहे.

कौस०—त्याचें नांव काय ?

लव—त्याचें नांव कुश, पण मी त्याला दादा ह्मणतों.

कौस०—एकून तो वडील आहे असें झालें.

लव—होय खरेंच. प्रसूतिक्रमानें ह्मटलें ह्मणजे तोच वडील होतो.

जनक—तर काय तुह्मी दोघे जुळे आहां ?

लव—होय जुळेच आहों.

जनक—बरें, त्या रामलक्ष्मणांची कथा कोठपर्यंत तुह्मीं शिकलां आहां ?

लव—लोकांनीं जानकीविषयीं खोटा अपवाद उठविल्यामुळें रामराजा उद्विग्नचित्त झाला, त्यानें ती जानकी नवांमहिन्यांची गरोदर असतां बाहेर घालविली, ती लक्ष्मणानें

रामाच्या अज्ञेस्तव घोर अरण्यांत एकटी नेऊन सोडली, आणि तो लक्ष्मण माघारा गेला यथपर्यंत.

कौस०—हा वत्से जानकी, हा बालचंद्रवदने, तूं घोर अरण्यांत एकटी पडलीस त्यासमयीं पुष्पासारख्या तुझ्या सुकुमार शरीराची कायगे दशा झाली असेल. हरहर, दुर्दैवानें तुझा परिणाम कोणत्या प्रकारचा केला असेल तो असो.

जनक—हावत्से, त्यावेळीं तुझी काय अवस्था झाली असेल?

श्लोक.

जेव्हांतुझ्यावरभयंकरवेळआली ॥
जेव्हांव्यथाप्रसवकाळकृताहिझाली ॥
जेव्हांअसेलतुजवेढियलेंभुतांनीं ॥
तेव्हांमलास्मरततूंअसशीलरानीं ॥ ३४ ॥

लव—(अरुंध तीकडे वळून हळूच विचारतो.) अहो बाई, हीं उभयतां वारंवार दुःखित होतात हीं कोण आहेत?

अरुंध०—ही रामाची माता कौसल्या आणि हा रामाचा श्वशुर राजा जनक.

लव—हांहां असें काय? (विनयानें, कौतुकानें आणि खेदानें त्यांजकडे पाहतो.) ठीकच आहे.

जनक—कायहो लोकांचा अमर्याद दुष्ट स्वभाव हा, आणि त्या रामराजाची तरी कायही अविचाराची त्वरा! (क्रोधाविष्ट होतो.)

श्लोक.

हेवुःखात्मकघोरवज्रशिवलेंशब्दतूंज्याच्याठरा ॥
त्यामाझ्याभडकावयाअवसरक्रोधानलाहात्वरा ॥

ह्यायायोग्यकरींअसेसमयहाचापासशापासवा ॥
याकाळींमजलानिवारिलबळेंकोणीअसादाखवा ॥ ३५ ॥

कौस०—बाई अरुंधती, हा राजर्षि क्रोधाच्या स्वाधीन झाला आहे असें दिसतें. तर ह्याचें सांत्वन करून सर्वांचें रक्षण कर.

अरुंध०—राजा, शांत हो, असा कोप करूं नको.

श्लोक.

जेयोगियांचाकरितात* मंतू ॥
हादंडत्यांयोग्यअसेपरंतू ॥
आहेतुलारामअपत्यतुल्य ॥
दीनाप्रजात्याहितशाच† पाल्य ॥ ३६ ॥

जनक—(मनांत विचार करून शांत होऊन ह्म०) तेंही खरेंच.

श्लोक.

आहेखराचरघुनंदन‡ पुत्रकल्प ॥
स्त्रीबाळवृद्धविकलद्विजलोक§ अल्प ॥
होवोप्रशांतममचापतसाचशाप ॥
॥भावीचुकेनजरिये¶ विधिचाहिबाप ॥ ३७ ॥

(इतक्यांत धांवत धांवत मुलें येतात.)

मुलें—हे कुमारा लवा, अश्वअश्व ह्मणून यज्ञ प्रकरणांत सांगितलेला प्राणि विशेष लोकांत आहे असें ऐकत होतों तो आज आह्मीं प्रत्यक्ष पाहिला.

लव—यज्ञप्रकरणांत अश्व सांगितला आहे, तसा युद्ध प्रकरणां-

* अपराध. † पालन योग्य. ‡ पुत्रतुल्य. § तुछ. ॥ होणार.
¶ ब्रह्म्याचा बाप साक्षात् विष्णु.

तही अश्व सांगितला आहे. पण तह्मी पाहिला तो कसा आहे सांगा.

मुलें—ऐक कसा आहे तो सांगतों.

श्लोक.

मोठेंपुच्छअसेतयाचवरिचेंतेंतेंसदाहालवी ॥
ग्रीवादीर्घ† जटालचारखुरहीवेगेंतयांचाळवी ॥
खातोबाळतृणेंफळासमसदालेंडघांसटाकीतसे ॥
तूतेंदाखवितोंउर्वीलवकरीतोदूरगेलाअसे ॥ ३८ ॥

(असें ह्मणून लवाच्या जवळ जाऊन कोणी हात कोणी कृष्णाजिन धरून त्यास ओढतात.)

लव—(विनयानें आणि कौतुकानें ह्म०) अहो, गुरुजनहो, हे मला ओढून नेतात ह्मणून जातों. क्षमा असावी. (असें ह्मणून त्वरेनें चालता होतो.)

कौस०—अहो अरुंधतीबाई. मला असें वाटतें कीं, हा मुलगा माझ्या दृष्टीच्या पलीकडे गेला असतां माझा जीव राहणार नाहीं. ह्यासाठीं येथून दुसऱ्या ठिकाणीं उभे राहून हा चालला आहे ह्याला पहावें. ह्याला उदंड आयुष्य असो.

अरुंधती आणि जनक—हा बाळक आमचें कौतुक पुरवो.

कौस०—पहा तो चपळ मुलगा हरणासारखा अतिवेगानें पळत दूर गेला. तो कसा दृष्टीस पडतो!

(इतक्यांत कंचूकी येऊन सांगतो.) अहो वाल्मीकि ऋषि सांगतात कीं, ह्यासमयीं तुह्मांस कांहीं सांगावयाचें आहे, तर तुह्मीं सर्वांनीं येऊन ऐकून घ्यावें.

जनक—हें कांहीं तरी नाजूक प्रकरण आहे असें वाटतें. तर हे

* मान. † केशयुक्त.

भगवती अरुंधती, हे सखी कौसल्ये, हे कंचुकी, आपण आ- तां चला वाल्मीकि ऋषीकडे जाऊं.

(मग वृद्ध मंडळी निघून जाते.)

मुलें—हे कुमारा लवा, हा चमत्कारिक प्राणी पहा. आह्मीं सांगि- तला तो हाच.

लव—पाहिला, आणि हा कशाचा अश्व हेंहीं मी समजलों. हा अ- श्वमेधसंबंधी अश्व आहे.

मुलें—हें कशावरून तुला समजलें ?

लव—काय तुह्मी मूर्ख आहां. अरे अश्वमेध कांड तुह्मी वाचलें ना- हीं काय? यज्ञसंबंधी अश्वाच्या संरक्षणास कवची धन्वी खड्गी असे शंभर शंभर वीर असावे ह्मणून त्यांत सांगि- तलें आहे तें तुह्मांला स्मरत नाहीं काय? त्याप्रमाणेंच हा अश्व आहे. तुह्मांस खोटें वाटत असेल तर तुह्मी त्यांस जाऊन विचारा.

मुलें—(सैनिकांकडे जातात.) अहो सैनिकहो, वीरांनीं वेष्टित असा हा अश्व कोणत्या कारणास्तव फिरत आहे सांगा.

लव—(स्पृहायुक्त होत्साता मनांत ह्म०) आहा, अश्वमेध ह्मटला ह्मणजे विश्वाचा जय इच्छिणाऱ्या क्षत्रियाच्या पराक्रमाची व उत्कर्षाची पराकाष्ठा झाली!

(पडद्या पलीकडून वीरांचा शब्द होतो.)

आर्या.

हीं* हयरूपपताका अथवाही† वीरघोषणात्याची ॥
जोपकवीरसमहि लोकांततया‡ दशास्यहंत्याची ॥ २९ ॥

---

*अश्वरूप. †वीराची आख्या. ‡रामचंद्राची.

लव—(चित्तास तें भाषण लागून व्यथित झाल्यासारखा होऊन ह्म०) अहो हीं अक्षरें ऱ्हदयास जाळतात.

मुलें—अरे लवा, तूं केवळ वेडा आहेस. हें काय बोलतोस ?

लव—थांबा मुलांनो, तुह्मांला कांहीं समजत नाहीं, अहो अडून गोळ्या मारणारे वीरजनहो, तर काय ही पृथ्वी निःक्षत्रिया झाली? ह्मणून तुह्मी असें उद्धत भाषण करितां ?

(पडद्या पलीकडे शब्द होतो.)

अरे आमच्या महाराजा पुढें क्षत्रिय ह्मणजे पदार्थ काय? आणि तसे क्षत्रिय आहेत कुठे ?

लव—मूर्खहो, तुह्मांस धिक्कार असो. क्षत्रिय नाहींत ह्मणतां काय? पण तुह्मांस ठाऊक असूं द्या.

श्लोक.

जरिआहेतआहेतकांआह्मांभयदावितां ॥

बोलूनकायतुमचीपताकाहरितोंअतां ॥ ४० ॥

(मुलांस ह्म०) गड्यांनो, पाहतां काय? ह्या अश्वाला वेरा आणि ढेकळांचा मार देऊन ह्याला तिकडे घेऊन चला. हें भिकार तट्टू ह्याला आश्रमांतील हरणांमध्यें चरूं द्या.

(एक क्रोधाविष्ट पुरुष गर्वानें पुढें येऊन ह्मणतो.) अरे तुझ्या पोरपणास धिक्कार असो. काय हें भलतेंच बोललास. हे शस्त्रधारी वीर सामान्य नव्हत. मोठे कठीण आणि निर्दय आहेत. पोरांचे देखील असलें अमर्याद भाषण ते सोसणार नाहींत. आमचा राजा चंद्रकेतु हातांत धनुष्यबाण घेऊन ऋषींचें रमणीय आश्रमस्थान पहावयास दूर गेला आहे. तो जोंपर्यंत परत आला नाहीं तोंपर्यंत तुह्मी आपला जीव घेऊन झाडांतून लवकर

पळून जा. तों आला ह्मणजे तुह्मांस फार कठीण जाईल.

मुलें—कुमारा लवा, चल, आपणाला अश्व कशास पाहिजे. हे वीर शस्त्रें चमकावून तुला दटावतात. आणि आश्रमही दूर राहिला. ह्यासाठीं आपण हरणा सारख्या उड्या मारीत पळून जाऊं.

पद.

चलजाउंअपुल्याघरा ॥ कुमाराचलजाउंअपुल्याघरा ॥ ध्रु० ॥
कशासआह्मांअश्वपाहिजे ॥ ह्मणसीयातेंधरा ॥ कु० ॥ १ ॥
दाणापाणीआणिखरारा ॥ कोणकरिलतोबरा ॥ कु० ॥ २ ॥
गुरुजीआह्मांरागेंभरतील ॥ विचारनाहींबरा ॥ कु० ॥ ३ ॥
आश्रमपदहीदूरराहिलें ॥ अतांकरावीत्वरा ॥ कुमा० ॥ ४ ॥

लव—काय ह्मणतां मुलांनो, ते शस्त्रें चमकावून आह्मांस दटावतात काय? (धनुष्य सज्ज करीत.)

श्लोक.

ज्याहीचजिव्हाधन[†]कोटिदाढा ॥
[‡]टंकारहाघर्घरशब्द[§]गाढा ॥
ग्रासावया[||]उद्यत[¶]काळवक्र ॥
तसेंअसोहेंममचापयंत्र ॥ ४१ ॥

(असें झाल्यावर सर्व निघून जातात.)

कौसल्याजनकदर्शननामक
चवथा अंक. समाप्त.

धनुष्याचीदोरी. [†]धनुष्याचीं शेवटें. [‡]धनुष्याचा टणत्कार. [§]भयंकर. [||]प्रवृत्त. [¶]कालाचेंमुख.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ५.

स्थल.

तपोवन.

पात्रें.

चंद्रकेतु . . . . लक्ष्मण पुत्र.
सुमंत्र . . . . त्याचा सारथी.
लव . . . . सीतेचा पुत्र.

(पडद्यापलिकडे शब्द होतो.) अहो सैनिकहो, भिऊं नका, आतां आपणांस पाठबळ झालें.

श्लोक.

सुमंत्रपिटितोजयाजवन अश्वज्याजोडले ॥
पथींथडुकलागनांध्वजविशाळज्याचाहले ॥
रथींवमुनियां अशान्वरितचंद्रकेतूचहा ॥
रणीं*निधनआनुचेंपरिमतांचिआलापहा ॥ १ ॥

(इतक्यांत ज्यावर सुमंत्रनामा सारथी अशा रथावर बसून हातांत धनुष्यबाण घेऊन, आश्चर्य हर्ष आणि संभ्रम ह्यांनीं युक्त असा चंद्रकेतु येतो.)

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, तिकडे पहा.

---

*मरण.

श्लोक.

कोपेंकसाहोउनिरक्तदृष्टी ॥
सेनेवरीहाकरिबाणवृष्टि ॥
रणींपहा *लोलशिखंडनीट ॥
कोणीअसेक्षत्रियबाळधीट ॥ २ ॥

आणखी हें मोठें आश्चर्य दिसतें पहा.

श्लोक.

एकाकीमुनिबाळसैनिकबहूल्यांनींपहावेढिला ॥
कोणीहारघुवंशसंभवनवाअंकूरवाटेमला ॥
सोडीबाणसहस्रशाझटझटांफोडीकरीमस्तका ॥
शस्त्रांचीअतिघोरवृष्टिकरितोदेतोअह्मांकौतुका ॥३॥

सुमंत्र—हे आयुष्मंता चंद्रकेतो, ऐकतोस?

श्लोक.

देवासुरांहुनिपराक्रमथोरयाचा॥
स्वत्तुल्यरूपदिसतोचतुझ्यावयाचा ॥
पाहूनि †कौशिकमखद्विष†मंथनातें ॥
‡घेताधनुष्यरघुनंदनये§मनातें ॥ ४ ॥

चंद्रकेतु—एकट्या मुलावर बहुत सैनिक उठले हें पाहून मला लाज वाटते.

श्लोक.

शिशूएकअन्यावरीसर्वसेना ॥
निघालीउठेधूळकांहींदिसेना ॥

* चंचल ज्याचीं झुलपें. † विश्वामित्राच्या यज्ञाचा द्वेष करणारे राक्षस त्यांच्या नाशाकरतां ‡ धनुष्य घेणारा रामचंद्रसा. § मनांत येतो.

करायातिणेंघोरशस्त्रास्त्रवृष्टी ॥
तयावेढिलेंप्रहवेनास्वदृष्टी ॥ ५ ॥

सुमंत्र—वत्सा चंद्रकेतो, हे सर्व मिळून जरी त्यावर गेले तरी कांहीं व्हावयाचें नाहीं. मग एकेकटे फुटून गेल्यानें काय होणार आहे?

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, आतां त्वरा केली पाहिजे, पहा ह्यानें आमच्या सैन्याचा संहार मांडला आहे. तेंच पहा.

श्लोक.

ज्याघोषेंकरितोगुहांतनिजल्याहत्तीसकर्णव्यथा ॥
लोपे* अंबुदगर्जनामगकितीयादुंदुभीचीकथा ॥
त्यावीरेंबहुवीर†रुंडानिकरेंआच्छादिलेंभूनळा ॥
वाटेहोउनितृप्तहे‡उगळलेकाळें§गिळीनागळा ॥ ६ ॥

सुमंत्र—(मनांत ह्मणतो.) अशा वीराबरोबर द्वंद्वयुद्ध करण्यास चंद्रकेतूला मी कसें अनुमोदन द्यावें? (पुनः विचार करून) अथवा इक्ष्वाकुवंशीय राजांच्या पदरचीं आह्मी वृद्धमाणसें पडलों, ह्यास्तव कांहीं तरी उपाय योजला पाहिजे. तर सांप्रत काय योजना करावी ?

चंद्रकेतु—(विस्मय लज्जा आणि संभ्रम ह्यांनीं युक्त होऊन,) छी छी, हें काय झालें! माझीं सर्व सैन्यें माघारीं परतलीं!

सुमंत्र—(रथ धांवडून,) वत्सा चंद्रकेतो, हा वीर समक्ष बोलावयाजोगा तुला जवळ केला. आतां ह्याशीं कांहीं बोलावयाचें असल्यास बोलावें.

चंद्रकेतु—(विसरलासें करून.) आर्या सुमंत्रा, हाक मारणा-

*मेघ गर्जना. †मस्तकसमूह. ‡ओकून टाकले. §पोट भरल्यामुळें.

रांनीं ह्याचें नांव काय घेतलें होतें बरें, तुला स्मरण आहे?

सुमंत्र—होय मला स्मरण आहे. वत्सा ह्याचें नांव लव असें घेतलें होतें.

चंद्रकेतु—(लवाकडे पाहून.) हे महाबाहो लवा, ह्या सैनिकांशीं तुला काय करावयाचें आहे? हा मी येथें आहें, मजकडे ये. अरे, तेजानें तेजांतच शांत व्हावें हें योग्य.

सुमंत्र—कुमारा चंद्रकेतो, पहा पहा बरें.

श्लोक.

हाबालवीर*पृतनामथना†त्यजून ॥
‡हाकेतुझ्यापरतलाक्षणिआयकून ॥
मेघध्वनीपरिसतांच§गजावमर्द ॥
सोडूनजेंविफिरतो॥हरिशावं¶मर्द ॥ ७ ॥

(इतक्यांत पराक्रमशाली लव त्वरेनें जवळ येतो.)

लव—शाबास राजपुत्रा शाबास, तूं इक्ष्वाकुवंशोद्भवखरा. त्वां मला हटकलें ह्मणून हा मी तुजकडे आलों पहा.

(तिकडे सैन्यांत मोठा गलबला होतो.)

लव—(त्वेषानें मागें पाहून.) काय हे सैनिक नुकते भग्न झाले तरी फिरून येऊन सारे जमून युद्धाच्या इच्छेनें मजवर शरप्रहार करितात! हे विचारमुढांनो, तुह्मांस धिक्कार असो. तुह्मी काय समजलां?

श्लोक.

तुह्मीजोह्याकेलाचहुंकडुनिमोठागलबला ॥
गिळोमाझाक्रोधानलसहजत्यानुच्छकवला ॥

---

*सैन्याचा नाश. †सोडून. ‡तुझ्या हाकेस ऐकून §गजाचें मथन. ॥सिंहाचा बालक. ¶शूर.

समुद्राचाओघप्रलयपवनानेंस्खवळतो ॥
तरंग्यातेंसद्यःक्षुभितवडवाग्नीचगिळतो ॥ ८ ॥

(किंचित् खिन्न होऊन इकडे तिकडे फिरतो.)

चंद्रकेतु—हे कुमारा लवा, तूं मजकडे पहा.

श्लोक.

त्वदीयगुणपाहतांगमसिसन्यमाझासखा ॥
मदीयजनतोनुझासकलहीनतूंपारखा ॥
निजापरिजनावरींनिकरमांडिशीहाकसा ॥
प्रवीरतरितूंखराउतरशीलमाझ्याकसा ॥ ९ ॥

लव—(हर्षानें आणि संभ्रमानें मागें फिरून मनांत ह्मणतो.) अहो हा सूर्यवंशोद्भव कुमार मोठा पराक्रमी आणि चतुर दिसतो. पहा ह्याची वीरोक्ति प्रसन्न असून कर्कश अशी चमत्कारिक आहे. तस्मात् त्या सैनिकांशीं मला काय करावयाचें आहे. आतां ह्याशींच गांठ घालावी,

(असे ह्मणून सैनिकांकडे वळतो.)

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, पहा पहा, ही पाहण्याजोगी चमत्कारिक गोष्ट आहे.

श्लोक.

माझ्यावरींकरिमकौतुक*दर्पदृष्टी ॥
मागें†बळावरिहिहावरि‡धन्वयष्टी ॥
दोहींकडे§पवनहालवितोजयाला ॥
तोइंद्रचापवरमेघह्मणोतयाला ॥ १० ॥

सुमंत्र—ह्याला अशा प्रकारें पाहण्यास तरी तूंच समर्थ. मी तर

---

* क्रोधदृष्टी. † सैन्यावर. ‡ धनुष्य. § वायु.

केवळ आश्चर्यांत बुडून गेलों. मला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं.

चंद्रके०—अहो युद्ध करणारे राजे लोकांनो, ऐका.

श्लोक.

तोएकाकीअगणिततुह्मींवाहनीं*भूमीसंगीं ॥
अंगामध्येंकवचतुनच्या†चर्मआहेतदंगीं ॥
तोहाबाल‡प्रवयशतुह्मीपाहतांन्यातशातें ॥
जिंकायाला§विषमसमरींधिक्तुह्मांतेंअह्मांतें ॥ ११ ॥

लव—(अवज्ञापूर्वक,) हा मजवर दया करतो काय? (क्षणभर विचार करून,) असो आतां उगीच काल हरण कशास पाहिजे? जृंभकास्त्राचा प्रयोग करून हें सर्व सैन्य निश्चेष्ट करून टाकतों पहा. (असें ह्मणून त्या अस्त्राचें ध्यान करीत बसतो.)

(अस्त्रप्रभावानें सैन्यस्तब्ध होतें)

सुमंत्र—(मनांत) कायहो, एकाएकीं आमच्या सैन्यांतील गलबला अगदीं बंद झाला हें कसें?

लव—आतां मी हा प्रौढी दाखविणारा राजकुमार पाहतों कसा आहे तो. (डोळानें इकडे तिकडे फिरतो.)

सुमंत्र—(गडबडून,) वत्सा चंद्रकेतो, मला वाटतें, ह्यामुलानें जृंभकास्त्राचा प्रयोग केला. ह्मणूनच आपल्या सैन्याची अशी अवस्था झाली.

चंद्रके०—ह्यांत काय संदेह तेंच खरें. पहा.

श्लोक.

होतांजशींमिसळ॥वैयुत॥तामसाची ॥

* भूमिभागीं. † मृगचर्म ‡ वृद्ध. § समानयोग्यांचा नव्हे. आशा रणांत ॥ विजेच्या प्रकाशाची आणि अंधकाराची मिसळ होतां जशी दृष्टिबद्ध मुक्त होते तशी झाली.

झालीतशीप्रसितपुष्कळिह्हिसाची ॥
निश्चेष्टहेंलिखिततुल्यचिसैन्यसारें ॥
केलेंपहाअमित* जृंभकवीर्यसारें ॥ १२ ॥

आणखी आश्चर्य पहा.

श्लोक.

पातालस्थघनांधकारसदृशेंहींजृंभकेंश्यामलें ॥
आकाशींभरलींतयांत†कपिलेंतेजपहाउज्वलें ॥
कल्पांतींसुकठोरमारुतमहाघातींचजोंतोडलीं ॥
जाणों‡मेघतडित्सहायशिखरींविंध्याद्रिचींचाललीं ॥ १३ ॥

सुमंत्र—ह्याला जृंभकास्त्राची प्राप्ति कोठून असावी बरें?

चंद्रके०—त्या वाल्मीकिऋषीपासून असावी असें मला वाटतें.

सुमंत्र—हे ऋषि अस्त्राविषयीं खटपट करीत नाहींत. त्यांत विशेषकरून जृंभकास्त्राविषयीं तर नाहींतच. कारण,

आर्या.

झालींकृशाश्वमुनिला त्यापासुनिकौशिकाकडेगेलीं ॥
त्याच्याचसंप्रदायें श्रीरघुनाथाकडेसतींआलीं ॥ १४ ॥

चंद्रकेतु—कोणी असें ह्मणतात कीं ज्यांच्यामध्यें सत्वगुणाचा विशेष आविर्भाव असतो असे जे कोणी मंत्रद्रष्टे त्यांस स्वतःसिद्ध हीं उपलब्ध होतात.

सुमंत्र—(डोळ्यांत अश्रु आणून,) वत्साचंद्रकेतो, तो वीर माघारा इकडे परतला पहा, सावध ऐस.

(चंद्रकेतु आणि लव हे दोघे दुरून एकमेकांस उद्देशून मनांत ह्मणतात.) ह्या कुमाराकडे पाहून कितीतरी आनंद होतो हा!(स्नेहानें आणि प्रीतीनें एकमेकांकडे निरखून पाहतात.)

---

* जृंभकास्त्राच्या प्रभावानें. † पिंगट तेजें. ‡ मेघ विद्युल्लतासहित.

दिंड्या.

सहजसंगत्यासंवादकायझाला ॥
कींगुणांचाअतिशयचिफळाआला ॥ १५ ॥
अन्यजन्मींसंबंधनिबिडहोता ॥
यामुळेंहापरिचयचिसुदृढआतां ॥ १६ ॥
जन्मकाळींचागुणकींउदेला ॥
दैवयोगेंअवचीतयोगझाला ॥ १७ ॥
ह्रदयमाझेंपाहूनकुमारासी ॥
सावधानेंलागतेंतयापाशीं ॥ १८ ॥

सुमंत्र—बहुतकरून प्राण्यांचा धर्मच असा आहे, कीं कोणाची कोणावर तरी विशेष प्रीति जडावी. ह्याविषयीं लोकांत परस्पर ऋणानुबंध किंवा गणमैत्री अथवा चक्षुराग असें ह्मणतात. ह्यालाच अबाधित आणि अहेतुक प्रेमा ह्मणावें.

आर्या.

जो*पक्षपातझाला निष्कारणत्यासकोणहोमोडी ॥
कींस्नेहतंतु अंतःकरणातेंदृढशिवोनियांजोडी ॥ १९ ॥

दोघे कुमार—(एकमेकास लक्षून ह्मणतात.)

श्लोक.

†पाटांबापरिजेंमृदु‡सुभगहीऐशाशरीरावरी ॥
टाकावेशरतीक्ष्णकेंविउपजेशंकामदभ्यंतरीं ॥
भेटावेंमिळतांजयालवकरींऐसेंमनींयेतसे ॥
यासाठींसहसामदीयतनुहीरोमांचिताहोतसे ॥ २० ॥

(किंचित् विचार करून,)

---

* अंतःकरणाची आसक्ति. † रेशमी वस्त्रासारखें ‡ सुंदर.

श्लोक.

कीर्तेजास्त्वि*वरानरावरंगतीशस्त्राविणेकोणती ॥
तीशस्त्रेंतरिकायहोतन अशा† लक्ष्यासजीपावती ॥
मातेंहाचह्मणेलकायफिरतांघेऊनशस्त्रेंकरीं ॥
वीरांचापरिपाठदारुणअसास्नेहासबाधाकरी ॥ २१ ॥

सुमंत्र—(लवाकडे निरखून पाहून, हा सीता पुत्र असल काय असें समजून डोळ्यांस पाणी आणून मनांत ह्मणतो.) वेड्या ह्रदया, कशालाही भलतीच कल्पना करतोस ?

आर्या.

‡श्रीजाचिमनोरथाचें नेलेंदैवेंहिरूनदाटून ॥
होतांविछिन्नलता पुष्पफळाशाउरेलकोठून ॥ २२ ॥

चंद्रकेतु — आर्या सुमंत्रा, मला वाटतें रथांतून खालीं उतरावें.

सुमंत्र— कशा करितां ?

चंद्रकेतु — येणेंकरून त्या वीर पुरुषाचा सन्मान केल्यासें होईल आणि क्षात्रधर्माचें ही पालन केल्यासें होईल. कांकीं, रथीनें पादचाऱ्याशीं युद्ध करूं नये अशी शस्त्र देवतांची आज्ञा आहे.

सुमंत्र — (मनांत.) मला दोहोंकडून कसें संकट आलें पहा !

आर्या.

जेंकर्मन्यायागत त्यातेंआपणकसेंनिषेधावें ॥
किंवाअनुमोदनतरि साहसकर्मासमीकसेंद्यावें ॥ २३ ॥

---

* तेजस्वी पुरुषावर जाणें तर शास्त्रावांचून गति नाहीं.
† निशाणास. ‡ सीतारूप.

चंद्रके०— तुह्मी दशरथ महाराजांचे प्रिय मित्र ह्मणून, आमच्या वडिलांस धर्मार्थाविषयीं कांहीं संशय वाटतो तेव्हां ते तुह्मांसच विचारतात, आणि तुह्मीच त्यांची संशय निवृत्ति करतां, असें असतां ह्या समयींच तुह्मांस इतका विचार कां पडला?

सुमंत्र — हे चंद्रकेतो, तूं धर्मन्याय गोष्ट बोलतोस.

श्लोक.

संग्रामांतीलहान्यायहाचधर्मसनातन ॥
रघुवंशीयवीरांचीवीरचर्याअशीचही ॥ २४ ॥

चंद्रकेतु— हें तुमचें भाषण प्रतिरूप दिसतें. कारण कीं.

श्लोक.

इतिहासपुराणातेंधर्मतत्वगतिप्रती ॥
तुह्मीचजाणतांवृद्धरघूंचीहीकुलस्थिती ॥ २५ ॥

सुमंत्र — (स्नेहाश्रु डोळ्यांत आणून चंद्रकेतूस आलिंगून ह्मणतो.)

श्लोक.

*सुरपतिरिपुहंताजोतयान्वयिन्याचें ॥
वयतरिकितिसांगूपाहतांअल्पन्याचें ॥
समरचरितगोष्टींमूलन्याचेंकरीतें ॥
दशरथकुलदेवेंपावलेंसुस्थितीतें ॥ २६ ॥

चंद्रकेतु— (कष्टी होऊन, ह्मणतो.)

आर्या.

नाहींसंततिरामा मगआह्मांअसुनकायइतरांतें ॥
हेंदुःखसदावाटे अमुच्यादुसऱ्यातियांहि † पितरांतें ॥ २७ ॥

---

* इंद्रजिताचा हंता लक्ष्मण. † भरतादिकांतें.

सुमंत्र— हरहर, हीं हृदयभेद करणारीं चंद्रकेतूचीं भाषणें आहेत.

लव — आतां काय करावें? अंतःकरणाचे भाव मिश्रित झाले.

श्लोक.

इंदूदयीं†कुमुदिनीजशिहर्षपावे ॥
पाहूनयासमपद्दृष्टितशीसुखावे ॥
बाहूपुन्हाफुरफुरे‡कलहाकराया ॥
घाईचफारकरितोधनुतेंधराया ॥ २८ ॥

चंद्रकेतु — (रथावरून खालीं उतरलेंसें करून.) आर्या सुमंत्रा, हा मी सूर्यवंशोद्भव चंद्रकेतु तुला वंदन करितों.

सुमंत्र—आशीर्वाद देतो.

आर्या.

§ काकुस्थापरितुमचा अरिवरिघालूप्रताप¶पल्याण ॥
देवोसदानुह्यांतें शाश्वत॥वाराहदेवकल्याण॥२९ ॥

आणखी.

श्लोक.

देऊतोसावितातुलाजयरणींजोन्वन्कुलाचापिता ॥
आनंदासवसिष्ठहीकुलगुरूजोधर्मसंगोपिता ॥

---

* चंद्रोदयीं. † कमलिनी. ‡ युद्धकराया. § काकुस्थ राजाप्रमाणें तुमचा प्रताप शत्रूवर आसन घालो. ॥ वराहावतारी विष्णु.

इंद्राग्न्यादिकदेवताहिअपुलीदेऊततेजेंतुला ॥
*आशीदेतिलरामलक्षमणनिजानंदाचियाहेतुला ॥ ३० ॥

लव—हे राजकुमारा, पुरे पुरे, अतिआदर कशास पाहिजे, रथावर होतास तोच बरा दिसत होतास.

चंद्रकेतु—तर मग त्वांही दुसऱ्या रथावर बसावें.

लव—आर्या, राजपुत्राला पुन्हा रथावर बशीव.

सुमंत्र—आमचा चंद्रकेतु ह्मणतो तें त्वांही मान्य करावें.

लव—आपल्या वस्तू आपण स्वीकारण्याविषयीं विचार कशाचा? परंतु आह्मी सदा अरण्यांत राहणारे. रथावर बसण्याच्या कामांत केवळ अनभ्यस्त आहों. हें तुह्मांसच योग्य.

चंद्रके०—मुला, क्रूरपणा आणि सुजनपणा ह्या दोहोंची क्रिया तूं बरीच जाणतोस! अशा तुला इक्ष्वाकुवंशोद्भव राजा रामचंद्र जर पाहता तर त्याचें हृदय स्नेहानें पाझरलें असतें.

लव—मला ही असेंच वाटतें. तो राजर्षि फार सुजन आहे असें ऐकतों. (लज्जित झाल्यासारखें करून,)

श्लोक.

आह्मीतरीनकरूंमत्सरत्यामखातें ॥
राजागुणीनबहुमानिलकोणत्यातें ॥
क्षत्रासधिग्वचनजेंहयरक्षकांचें ॥
तेंलागलेंरवत्हृदयाशलतुल्यसाचें ॥ ३१ ॥

---

* आशीर्वाद.

चंद्रके०—(विस्मय करून,) ताताचा प्रतापोत्कर्ष ही तुला सोसला नाहीं काय ?

लव—सोसला कीं न सोसला तें असो. पण मी तुला इतकेंच विचारतों. तो राजा फार शांत आणि नीतिमान् आहे असें ऐकतों. तस्मात् तो स्वतां कधीं असा गर्विष्ठ व्हावयाचा नाहीं, आणि त्याच्या प्रजाही तशा नसाव्या. मग त्याच्या पदरच्या मनुष्यांच्या मुखांतून अशी राक्षसी वाणी कशी निघाली बरें ?

आर्या.

उन्मत्तगर्वितांच्या वाणीतें राक्षसी असें ह्मणती ॥
तीकारणवैराला निरयालाही असें मुनी गणती ॥ ३२ ॥

ह्याप्रकारें राक्षसी वाणीची जे निंदा करितात तेच चांगल्या वाणीची स्तुति करितात. ती अशी.

श्लोक.

प्रसवति बहु कामा घालवी दुर्दशेशी ॥
उपजवुनि सुकीर्ति दुष्कृतातें विनाशी ॥
सतत सदय माता मंगलाचीच मानू ॥
सुकवि वदति वाचा सूनृता कामधेनू ॥ ३३ ॥

सुमंत्र—(मनांत.) ह्या कुमाराचा स्वभाव परमशुद्ध दिसतो. कसा झाला तरी वाल्मीकिऋषीचा शिष्य आहे. ऋषीच्या सहवासानें ह्याच्या मुखांतून भाषण किती प्रौढ निघतें हें !

लव—हे चंद्रकेतो, आपण मघां काय बोललां कीं ताताचा प्रतापोत्कर्ष तुला सोसला नाहीं काय ह्मणून, तर मी असें विं-

चारतो. क्षत्रियधर्म कोणांस वांटला आहे काय ?

सुमंत्र— इक्ष्वाकुकुलोद्भव जो राजारामचंद्र त्याला तूं जाणत नाहींस ह्मणून असें बोलतोस. असो भाषणाचा अतिप्रसंग होईल पुरेकर आतां.

श्लोक.

सैनिकांच्याप्रमथनींपराक्रमतुझाअसो ॥
जामदग्न्यासजोजिंकीत्यालाबोलतुझानसो ॥ ३४ ॥

लव— हे श्रेष्ठा, जामदग्न्यास जिंकणारा तो राजा, असें जें आपण बोललां, ह्यांत मोठा पराक्रम तो काय सुचविला ?

श्लोक.

वाणीमध्येंवीर्यआहेद्विजांचें ॥
बाहूंमध्येंराहतेंक्षत्रियांचें ॥
घेतांशस्त्राजिंकिलेंब्रह्मणातें ॥
झालेंकर्मस्तुत्यहेंकानृपातें ॥ ३५ ॥

चंद्रकेतु—(अवज्ञा दाखवून,) आर्या सुमंत्रा, कशाला बोलतां ह्याशीं ? पुनःपुन्हा उत्तरास प्रत्युत्तर; हें कशास पाहिजे पुरे आतां.

श्लोक.

हाकोणसंप्रतिनवापुरुषावतार ॥
वाटेजयानबहुभार्गवरामवीर ॥
केलीसुखीअभयदेउनिसप्तलोकी ॥
जेणेंतदीयचरितेंहिनजोविलोकी ॥ ३६ ॥

लव—त्या रघुपतीचें चरित्र आणि त्याचा महिमा जाणत नाहीं

असा कोण आहे? सर्वांस विदित आहेच. परंतु मला त्या विषयीं थोडें बोलावयाचें आहे. अथवा कशाला. असो तें.

श्लोक.

वृद्धांचींचरितें असोतकशिंहीतेंथेंचसाधूरते ॥
केला[*] स्त्रीवधजाहलेंयशमहालोकींखरेंथोरते ॥
मागेंतीनपदेंदिलीं[†] खररणीं आश्चर्यावाटेमना ॥
केलें[‡] कौशलवालिच्याहिनिधनींतेंठावकेंयाजना ॥ १७ ॥

चंद्रके०—वाव्हारे मुला, अमर्यादपणें गुरुजनास दोष लावून आपली वढाइकी दाखवितोस काय?

लव—अरे हा मजवरच डोळे वटारून भोंवयावर चढवितो?

सुमंत्र—आतां हे दोघेही क्रोधास जळले! पहा,

श्लोक.

चूडाबंधनमोकळेंकरितसेक्रोधामुळेंकंपहा ॥
झालीरक्तसरोजपत्रसदृशेंनेत्रेंकशींहींपहा ॥
यांच्याकारचिनाचतातभुंवयात्क्षावरीदीसते ॥
चंद्रींलांछनपंक्तिकींसुकमळींभृंगावळीभासते ॥ १८ ॥

चंद्रकेतु आणि लव—(एकमेकांस ह्मणतात.)
तर मग संग्रामास योग्य अशा मोकळ्या जाग्यावर चला जाऊं.

(असें बोलून मग निघोन जातात.)

कुमारविक्रमनामक पंचम अंक समाप्त.

---

[*] ताटिकावध. [†] खरासुराशीं युद्धकरतांना तीन पावलें मागेंसरले. [‡] कपट.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ६.

स्थल.

संग्रामभूमि.

पात्रें.

विद्याधर. . . . . विमानचारी देव विशेष.
विद्याधरी . . . . त्याची स्त्री.
रामचंद्र. . . . . अयोध्याधीश.
चंद्रकेतु. . . . . लक्ष्मणाचा पुत्र.
लव . . . . सीतेचा धाकटा पुत्र.
कुश. . . . . त्याचा वडील भाऊ.

(तदनंतर एक विद्याधर, आणि त्याची स्त्री विद्याधरी उभयतां विमानांत बसून येतात.)

विद्याधर—अहो केवढें आश्चर्य हें! हे दोघे सूर्य वंशोत्पन्न राजकुमार समय नसतां परस्पर कलहास प्रवृत्त झाले आहेत. ह्यांचीं विक्रमचरित्रें पहा, कशीं क्षात्रतेजानें परिपूर्ण, आणि देवा सुरांस ही आश्चर्य व भय देणारीं आहेत! हे प्रिये तेंच पहापहा.

श्लोक.

झणझणाधनुकिंकिणिवाजती ॥
खणखणागुणकोटिहिगाजती ॥

सणसणासुटतीशरहेकसे ॥
समरलोकभयंकरहोतसे ॥ १ ॥

आर्या.

आरंभींचनिवाली दिव्यास्त्रेमंगलार्थदोघांचीं ॥
ध्वनिउठतीदुंदुभिचे वाटतिहींगर्जितेंचमेघांचीं ॥ २ ॥

तर ह्या दोघांही वीरांवर नवीन फुललेल्या सुवर्णमय कमलपुष्पांची दाट वृष्टी करावी.

विद्याधरी—तर हें आकाश पुनः प्रलयकालीं वेगानें स्फुरण पावणाऱ्या विद्युल्लतेच्या तेजानें पिंगटवर्ण झाल्यासारखें एकाएकीं कशानें झालें बरें?

विद्याधर— खरेंच. आज काय हें विलक्षण दिसतें!

आर्या.

जो*त्वाष्ट्रयंत्रघर्षित रविबिंबाचेंतेजज्यापुढेंनगरे ॥
तोप्रलयरुद्रनयन स्थितवह्निज्वालकायहापसरे ॥ ३ ॥

(अंमळ विचार करून,) हां, समजलें, त्या वत्साधिराजकेतूनें आग्नेयास्त्राचा प्रयोग केला आहे. त्यांतील अग्नीच्या ज्वालांचा हा संताप पसरला आहे. ह्या समयीं कशी अवस्था झाली आहे पहा.

आर्या.

ज्यांचेज्यांचेध्वजपट चामरशस्त्रांमिलागतांजळनीं ॥
तेतेंविमानसंघ व्योमींमहसापहाकमेपळती ॥ ४ ॥
ज्याध्वजपटांचलावर वह्निशिखाजाउनीझगटतात ॥
तेस्वल्पकालकंकम लेपेंआरक्तमेचदिसतात ॥ ५ ॥

* विश्वकर्म्यानें चक्रावर घांसला. † नटिके.

आणखी केवढें आश्चर्य हें! ज्याच्या ठिणग्या वज्रखंडाचा-ही स्फोट करणाऱ्या, आणि ज्याच्या ज्वाला दशदिशांस चाटणाऱ्या अतएव अतिभयंकर असा हा भगवान् हुताशन, वाढत चालला. आणि ह्याचा प्रचंड संतापही चोहोंकडे पसरत चालला आहे. तर आतां ह्या प्रियेला आपल्या अंगानें झांकून घेऊन आपण दूर निघोन जावें हें बरें. (त्याप्रमाणें करतो.)

विद्याधरी—वाहवा, बरें झालें, हा निर्मल मुक्ताफलासारखा शीतल, स्निग्ध, आणि मृदु, असा प्राणनाथाच्या ऱ्हृदयाचा स्पर्श मला झाला. तेणेंकरून माझा सर्वसंताप दूर होऊन मला किती आनंद व किती सुख होत आहे तरी! जणु सुखाची तंद्राच लागली असें वाटतें. शाबास प्राणनाथा, शाबास, फार चांगलें केलें.

विद्याधर—ह्यांत मी अधिकतें काय केलें? अथवा.

आर्या.

कांहींनकरीप्रियजन तरिसौख्येंदुःखदूरकरितोकीं ॥
तेंत्यासधनविलक्षण जोज्यासप्रियअसेलजनलोकीं ॥ ६ ॥

विद्याधरी—कायहो एकाएकींच ज्यांमध्यें विद्युल्लाता मिश्रित होऊन वारंवार स्फुरण पावते, आणि जे मत्त मयूरकंठासारखे नीलवर्ण अशा निबिड मेघांनीं सर्व आकाश भरून गेलें हें काय?

विद्याधर — वाहवा, कुमार लवानें आग्नेयास्त्राच्या शांत्यर्थ वारुणास्त्राचा प्रयोग केला, त्याचाच हा प्रभाव! पहा लागलेंच निबिड जलधारांच्या संपातांनीं पावकास्त्र शांत झालें.

विद्याधरी.—अहाहा, फार चांगले झालें. फार चांगलें झालें.

विद्याधर.—वाहवा, अहो कोणतेंही अति झालें ह्मणजे वाईट. पहा, प्रबल वायूच्या क्षोभानें गंभीरध्वनि करणाऱ्या मेघांनीं सर्व आकाश गच्च भरून गेलें. तेणेंकरून गाढ अंधकार पडला, वायुसंचारासही अवकाश राहिला नाहीं. ह्यामुळें सर्व प्राणिजात कोंडल्या सारखें होऊन थरथर कांपत आहे. तर असें वाटतें कीं, हें एकदाच विश्वाचा ग्रास करणाऱ्या काळाच्या भयंकर मुखांतच पडलें काय? किंवा कल्पांतीं योगनिद्रासमयीं ज्याचीं सर्व द्वारें बंद झालीं, अशा नारायणाच्या उदरांतच सांपडलें काय? (तिकडे पाहून,) शाबास वत्सा चंद्रकेतो, शाबास, यथायोग्य समयीं त्वां वायव्यास्त्राचा प्रयोग केला. कांकीं,

श्लोक.

वायूनेंसर्वमेघांचाझालालयनभीतसा॥
*सद्विद्येनें†विवर्तांचालयब्रह्मीघडेजसा॥ ७॥

विद्याधरी.—हे प्राणनाथा, हा कोण बरें, वेगानें छडी फिरवीत आणि मधुर वचनानें युद्धाचा प्रतिषेध करीत दोघां कुमारांच्या मध्येंच ह्यासमयीं आपलें विमान उतरीत आहे?

विद्याधर.—(त्याकडे पाहून,) हा रघुपति, शंबुकाचा वध करून माघारा आला, चमत्कार पहा.

श्लोक.

वाणीमहापुरुषभाषितआदरून॥
तद्गौरवास्तवनिजास्त्रहिआंवरून॥

---

* तत्वज्ञानानें. † मिथ्याभासांचा.

झालाप्रशांतलवनम्रहिचंद्रकेतू ॥
होवोनृपासमुतसंगम*भद्रहेतू ॥ ८ ॥

(ह्यानंतर उभयतां विद्याधर निघून जातात.)

॥ हा विष्कंभक झाला ॥

(तदनंतर राम, लव, आणि चंद्रकेतु, हे येतात.)

राम०— (पुष्पकाविमानांतून खालींउतरून ह्मणतो.)

श्लोक.

दिनकरकुलचंद्राचंद्रकेतोकुमारा ॥
दृढतर†परिरंभादेइंमातेंउदारा ॥
तुहिनशकलशीतेंकोमलेंजींत्वदंगें ॥
ममहृदयनिवोहेंत्यांचियापूर्णसंगें ॥ ९ ॥

चंद्रकेतु— (पुढें येऊन,) आर्या, मी अभिवंदन करतों.

राम०—(उठून प्रेमाश्रुडोळ्यांत आणून त्यास आलिंगून ह्म०) दिव्यास्त्रधारका कुमारा, खुशाल आहेस कीं?

चंद्रकेतु— अत्यद्भुत पराक्रमी आणि प्रियदर्शन अशा ह्या लवाच्या अभ्युदयानें मी खुशाल आहें. माझी एक विनंती आहे कीं, मजवर जी कृपादृष्टी वडिलांची आहे तिजह्यानिही अधिक कृपादृष्टीनें ह्या महावीराकडे वडिलांनीं अवलोकन करावें.

राम०— (लवाकडे पाहून,) काय देव हें! हा वत्साचा सोवती कल्याणाकृति दिसतो.

श्लोक.

पाळायालोकसारेधनुधरभगवान्हाधनुर्वेदझाला ॥

---

* कल्याणास्पद. † आलिंगना. ‡ बर्फाचा तुकडा.

रक्षायाब्रह्मवृंदाप्रतिधरुनितनूक्षात्रकींधर्मआला ॥
सामर्थ्याचागमेंहासमुदयअथवाहागुणांचाविसांवा ॥
कींहाकल्याणरूपेंपरिणतत्रिजगत्पुण्यराशीअसावा ॥ १० ॥

लव— (मनांत) अहो हा कोणी पुण्यवान् आणि प्रतापी असा महापुरुष आहे.

श्लोक.

भक्तिप्रीतिस्नेहशांतियांचा आश्रयहानहा ॥
वाटेउत्कृष्टधर्माचामूर्तिमंतप्रसादहा ॥ ११ ॥

आणखी हें आश्चर्य पहा !

श्लोक.

विरोधशांतित्रितिशीघ्रघेतो ॥
घणीसुखाचीरसहाचिदेतो ॥
औधत्यतेंसर्वतिरोनगलें ॥
नम्रत्वचित्तींसहसाउदेलें ॥ १२ ॥

आर्या.

यातेंपाहुनिपरवश झालोंमीलागलेंनअवधान ॥
सत्तीर्थचिनेमें थोरांचेंहेंविचित्रमहिमान ॥ १३ ॥

राम०—दुःखाची विश्रांति आणि अंतःकरणांत स्नेहाची उत्पत्ति हीं एकदांच कोणत्या कारणानें होतात हें समजत नाहीं. अथवा स्नेहाला कारणाची अपेक्षा नाहीं.

श्लोक

पदार्थांच्या*योगाप्रति†किमपिअभ्यंतरांतमे ॥
निमित्तप्रीतीलाउघडउपधीकारणनमे ॥

---

* संयोगास कारण. † कांहीं असतें.

प्रकाशींभानूच्याकमलउघलेवासहिसुटे ॥
विधूच्या* पाषाणाउदयिंविधुच्यापाझरफुटे ॥ १४ ॥

लव—हे चंद्रकेतो, हे कोण आहेत ?

चंद्रकेतु—हे प्रियमित्रा, हे आमचे वडील होत.

लव—तर मग धर्मसंबंधानें माझेही वडील होत. कारण कीं तूं मला प्रियमित्र असें ह्मटलें. पणमी विचारतों, तुह्मीं ज्यांस वडील ह्मणावें, असे रामायण कथेंत चार पुरुष आहेत त्यांतील हे कोण ? तें सांग.

चंद्रकेतु—मित्रा, त्या चौघांत हे ज्येष्ठ होत.

लव—(संतोष पावून,) ह्यांहां रघुनाथ ज्याला ह्मणतात तेहे काय? कायदेवानें सुदिन दाखविला आज ! (नम्रतेनें, आणि कौतुकानें निरखून पाहून ह्मणतो.) वाल्मीकिमुनीचा शिष्य मी लव आपणास अभिवंदन करतों.

राम०—(स्नेह भावानें,) मुला आयुष्मानूहो. येये इकडे मजजवळ. (प्रीतीनें त्यास आलिंगून ह्म०) वत्सा, पुरेपुरेबा इतका विनय कशाला पाहिजे ? अनेकवार मला दृढ आलिंगन मात्रदे.

आर्या.

स्पर्शेंनुझालाजवितो विकसितसुकुमारकमलगर्भातें ॥
आनंदचंद्रचंदन समशीतलकारदेतसेमातें ॥ १५ ॥

लव—(मनांत ह्मणतो.) आह्मासारख्यांवर ह्या थोरांचा निष्कारण स्नेह अशा प्रकारचा होतो. असें असतां त्यां मूर्खानें ह्यांशीं व्यर्थ द्रोह केला. तस्मात् शस्त्राचाच गुण असा कीं शस्त्र हातीं धरिलें ह्मणजे विरोध उ-

---

* चंद्र कांतास.

स्पर्श द्यावा. (उघडपणें) महाराज, ह्यालवानें अज्ञान-पणामुळें जो अपराध केला त्याची क्षमा वडिलांनीं करावी.

राम०— वत्सानें काय रे वा अपराध केला ?

चंद्रकेतु— मी सांगतों, अश्वरक्षकांनीं जो ह्याच्या बापाचा प्रताप वर्णिला तो ऐकून ईर्ष्येनें ह्यानें दोन घटिका बराच पराक्रम दाखविला.

राम०— अरे वा, हें तर क्षत्रियास भूषणच आहे.

श्लोक.

न *तेजस्वीसाहिप्रकटपरतेजोबल*मदा ॥
जयाचा जो आहेप्रकृतिगुणलोपेनचकदा ॥
† मयूखांनींजेव्हांप्रखरतर‡चंडांशुतपतो ॥
§ रविग्रावातेव्हांअनल॥समतेजांस¶वमतो ॥ १६ ॥

चंद्रकेतु— हे, तात, क्रोध तरी अशाच वीरास शोभतो खरा, परंतु ह्या प्रिय वयस्यानें जृंभकास्त्राच्या प्रयोगें करून सर्व सैन्य निश्चेष्ट केलें आहे. हें काय बरें.

राम०— (त्याकडे पाहून,) वत्सा लवा, आतां आपल्या अस्त्राचा उपसंहार कर. हे चंद्रकेतो, तूं ही निश्चेष्ट झालेल्या सैन्याचा विस्मय दूर करण्यासाठीं त्यांचें सांत्वन कर.

लव— आज्ञा वडिलांची, (असें ह्मणून अस्त्राचा उपसंहार करतो.)

चंद्रकेतु— आज्ञेप्रमाणे करतों. (असें ह्मणून निघून जातो.)

लव— अस्त्रशांत झालें महाराज.

---

* जो तेजस्वी असतो तो शत्रूचें तेज बल गर्व यांस सोशीत नाहीं.
† किरणांनीं. ‡ सूर्य. § सूर्यकांत. ॥ अग्नितुल्य. ¶ ओकतो.

राम०—वत्सा, सरहस्यजृंभकास्त्राचा प्रयोग आणि उपसंहार हीं दोन्ही वेदानुष्ठानसाध्य आहेत. गुरुसांप्रदायावांचून कोणास प्राप्त व्हावयाचीं नाहींत.

ओंव्या.

पूर्वीब्रह्मादिकअतिहर्षें ॥ ब्रह्महिताच्याउत्कर्षें ॥
तपकरितांलोटलींवर्षें ॥ सहस्त्रांचींसहस्त्र ॥ १७ ॥
अनंतकाळतपाच्याअंतीं ॥ पुराणमुनीपाहतीचित्तीं ॥
हींचदेखिलींशस्त्रमूर्ती ॥ तपोमयस्वतेजें ॥ १८ ॥

आतां ही अस्त्रविद्या प्रथम कृशाश्व मुनीला प्राप्त झाली. ती त्यानें सहस्त्रावधि वर्षें सेवा करणारा जो शिष्य विश्वामित्र त्यास सांगितली. त्या विश्वामित्रऋषीनें कृपाकरून मला दिली. असा हा या विद्येचा पूर्वानुक्रम आहे. पण तुला कोणत्या संप्रदायानें प्राप्त झाली तें सांग.

लव— हीं अस्त्रें आह्मां दोघांला स्वतःसिद्ध प्राप्त झालीं आहेत.

राम०— (विचार करून,) हा मोठ्या पुण्याच्या परिपाकाचा अनिर्वाच्य महिमा दिसतो, असो, पण दोघांला ह्मटलें हें कसें ?

लव— आह्मी दोघे जुळे भाऊ आहों.

राम०— तर मग तो दुसरा कोठें आहे?

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे कुशाचा शब्द होतो.) भांडायना, भांडायना, वर्तमान खरें काय रे ?

श्लोक.

नरेंद्रसैन्यासहम्यालवाचा ॥
संग्रामतूंबोलसिकायसाचा ॥

अस्त्रासि जावो अधिराजशब्द ॥
अस्त्राग्नि लावी झडचाप अब्दे ॥ १९ ॥

राम०— कोण हा असें बोलतो? (पाहून.)

श्लोक.

हा कोण इंद्रमणितुल्यसुनीलकांती ॥
देतो पहा सुवचनें हृदयास शांती ॥
गंभीरशब्दघनगर्जितमा करीतो ॥
माझ्या तनूस सहसा पुलकें भरीतो ॥ २० ॥

लव-- हा माझा वडील भाऊ कुशनामा, भरताश्रमापासून परत आला.

राम०— (कौतुकानें,) वत्सा, त्या मुलाला इकडे बोलाव.

लव– होय बोलावतों. (असें ह्मणून त्याजकडे जातो.)

(इतक्यांत कुश येतो.)

कुश-- (विस्मयानें व हर्षानें युक्त होत्साता, धैर्यानें धनुष्याची दोरी तटूकारून ह्मणतो.)

श्लोक.

देवेंद्रधनुखाभरीस अभयादेऊनि गांभीर्यानें ॥
संग्रामीं अतुल्यांगनापगिळिलें शत्रू महीजाळिलें ॥
जे झाले रविच्या कुळांत नृपतींतरल्लतापासुनी ॥
त्यांशीं युद्ध घडेल कायदु मरें वन्यत्वनें या हुनी ॥ २१ ॥

(असें बोलून उद्धतपणें इकडे तिकडे फिरतो.)

राम०— ह्या क्षत्रियबालकामध्यें केवढा हा पौरुषाचा अतिशय?

सार्वभौमराजा ह्यच नार्सा करतो. 'माझा चाप मत्त शत्रूच्या अस्त्राग्नीला शांत करो.

श्लोक.

दृष्टीपहाकशिजगत्रयतुच्छजीला॥
गंभीरउद्धतगतीलववीमहीला॥
अल्पावयांतगिरिसागुरुतेसघेतो॥
हामूर्तवीररसकींरणदर्पयेतो॥ २२॥

लव— (कुशाजवळ जाऊन.) आर्याचा जय असो.

कुश— हे आयुष्मंता लवा, युद्धयुद्ध ह्मणून जीवार्ता ऐकिली तें कायरे ?

लव— हो, तसें कांहीं झालें होतें. पण दादा, आतां हा गर्विष्ठ-पणा टाकून येथें अमळ विनयानें वागलें पाहिजे.

कुश— कशाकरितां बरें ?

लव— येथें राजा रघुपति आला आहे. तो आपणावर फार प्रीति करतो, आणि तुमच्या भेटीसाठीं फार उत्कंठित झाला आहे. त्याजकडे चलावें.

कुश— (कांहीं तर्क करून,) जो रामायणकथेचा मुख्य पुरुष आणि ब्राह्मणांचा रक्षणकर्ता तोच का ?

लव— होहो, तोच.

कुश— ज्याच्या पुण्य दर्शनाची इच्छा सर्वांनीं करावी, असा तो महात्मा पुरुष आहे खरा. परंतु कोणत्या प्रकारानें आह्मीं त्याजवळ जावें हें कळत नाहीं.

लव— पित्याप्रमाणें त्याचा गौरव केला पाहिजे.

कुश— पित्याप्रमाणें कां बरें ?

लव— हा उर्मिलेचा पुत्र चंद्रकेतु फार सुजन आहे. हा मला

प्रियमित्र मानून सख्यानें माझ्याशीं वर्तला. त्याच्या संबंधानें हा राजर्षि आपला धर्माचा पिताच होय.

कुश— एकून क्षत्रियापुढें नम्र होण्याचा प्रसंग आज आलातर?

लव— हा सामान्य क्षत्रिय नव्हे, ह्याचा आकार, सामर्थ्य, आणि गांभीर्य ह्यांवरून पाहिलें असतां ह्यामध्यें लोकोत्तर चरित्राचा अतिशय आहे असें दिसून येतें. ह्या महापुरुषाकडे नीट पहा अगोदर.

कुश— (रामाकडे निरखून पाहतो.) होय तसाच आहे खरा.

आर्या.

आकृतिपावनदिसते आनंदाचीनकायहेखाणी ॥
योग्यस्थानींरामा यणकविचीहीप्रवर्तलीवाणी ॥ २३ ॥

(जवळ जाऊन,) अहो तात, हा वाल्मीकिमुनीचा शिष्य कुशनामा पायांस वंदन करतो.

राम०— दीर्घायुष्य असो, मुला इकडे ये. इकडे ये.

आर्या.

अमृतघनास्निग्धांगा वत्साला्वूनकोमलतांवेळ ॥
भेटावयासतूतें हाजनआलाअगेउनावेळ ॥ २४ ॥

(कुशास आलिंगून मनांत ह्मणतो.) हा मूल माझें अपत्यच आहे काय? अहाहा!

साकया.

प्रतिअंगापासुनिहास्नेहें, देहमारचानिघाला ॥
चैतन्याचारमहाजाणो, प्रकटुनिबाहिरआला ॥ २५ ॥
सांद्रानंदरसाचानिर्झर, येउनिहृदयाजडला ॥
गात्राश्लेषामिषेंअमृताचा, ओघाचिमजवरपडला ॥ २६ ॥

लव—हे ताता, सूर्याचेकिरण फार तीव्र आहेत, ह्यासाठीं मुहूर्त मात्र ह्यावृक्षछायेंत आसनावर बसावें.

राम०—बरें आहे. तूं ह्मणतोस तसेंच कां होईना.

(मग सर्व छायेंत जाऊन बसतात.)

राम०—(आपल्या मनांत ह्मणतो.)

श्लोक.

आश्चर्यथोरगमतेंविनयांतयाचा ॥
सभ्यप्रकारचिगतिस्थितिआसनाचा ॥
सांम्राज्यसूचकमलादिसतातभाव ॥
दोघांहियाकुशलवांससमस्वभाव ॥ २७ ॥

श्लोक.

वपुसुरुचिरयोग्यस्थानलक्ष्मीविलासा ॥
सकलगुणकरायाइच्छितीयेथवासा ॥
किरणविमलरत्नावेष्टितीजेविन्याचे ॥
विकसितअरविंदाबिंदुकिंवारसाचे ॥ २८ ॥

बहुशा रघुवंशीय कुमारांची छाया या दोघांवर दिसते.

श्लोक.

कपोतकंठासमकांतिजींची ॥
शोभावृषस्कंधसमातनूची ॥
प्रसन्नसिंहापरिदृष्टिथोर ॥
मृदंगशब्दासमशब्दघोर ॥ २९ ॥

(सूक्ष्मदृष्टीनें अवलोकन करून ह्मणतो.) **केवळ मजसारखींच ह्यांची आकृति आहे असें नाहीं. तर,**

साकया.

जनकसुतेसहिसर्वांशींहीदिसतातीअनुरूपें ॥

निपुणपणेंजाणाया जोगींदोघांचींहीरूपें ॥ ३० ॥
पाहुनियांतेंवाटेपूर्वींजेंअस्तंगतझालें ॥
तेंसाक्षान्मुखमममप्रियेचेंनेत्रासेमारआलें ॥ ३१ ॥

श्लोक.

दंतासमुक्ताफलतुल्यवर्ण ॥
तीओष्ठमुद्राहितसेचकर्ण ॥
रक्तत्वनेत्रींजरिदीसताहे ॥
तथापिशोभागुणतोचआहे ॥ ३२ ॥

विचार करून पाहिलें असतां, जेथें जानकीचा त्याग केला तेंच हें वाल्मीकिमुनींचें तपोवन; ह्या दोघां मुलांची आकृति आणि स्वरूप पहावें तर ह्या प्रकारचें; आणि जृंभकास्त्रें ह्यांस स्वतः प्रकाशमान झालीं. ह्याविषयीं मनांत येतें कीं, मागें चित्रदर्शनप्रसंगीं हीं अस्त्रें तुझ्या संततीस उपलब्ध होतील असें जें मी सहज बोललों होतों, तेंही प्रत्ययास आल्यासारखें दिसतें. गुरु संप्रदायावांचून हीं पूर्वी कोणास प्राप्त झालीं नाहींत. असें मला पुरतें विदित आहे. तीं ह्यांस संप्रदायावांचून प्राप्त झालीं. ह्या सर्व खुणा मिळतात. परंतु खरें कशावरून मानावें. अथवा, ह्यांस पाहून माझ्या न्हृदयास जो सुखातिशय झाला त्यामुळें मला असा भ्रम होतो कीं काय न कळे. एरवीं, मला स्मरण आहे, कीं जानकीला दोन गर्भ असावे असा माझा बहुशा तर्क होता.. (डोळ्यांस पाणी आणून.)

श्लोक.

तिच्यामाझ्याश्नेहाअतिपरिचयेखंडनकरा ॥

बसेंमीएकांतींप्रियसखिसकुर्वाळिततदा ॥
करस्पर्शेगर्भाद्विविधमजआधीसमजला ॥
तिलातोमागोनीबहुतदिवसांनींउमजला ॥ ३३ ॥

(मनांत ह्मणतो.) ह्यांसमी हें कोणत्या प्रकारानें तरी विचारूं? (असें ह्मणून रडूं लागतो.)

लव— महाराज, हें काय? हें रुदन कशासाठीं?

आर्या.

जेंमूर्तजगन्मंगल तेंआननबाष्पवृष्टिनेंभिजलें॥
आच्छादिलेंहिमानें कमळतसेंस्पष्टभासतेंथिजलें ॥ ३४ ॥

कुश— वत्सा लवा, हें काय विचारावें? अरे,

श्लोक.

कसेंसीतादेवीविणरघुवरींदुःखनपडे ॥
प्रियानाशेंसारेंजगवनतसेंकेंविनघडे ॥
तसाप्रेमात्यांचानिरवधिवियोगाधिहिअसा ॥
विचारींशीवेड्याअनधिगतरामायणतसा ॥ ३५ ॥

राम०— (मनांत ह्मणतो.) आतां भाषण कुंठित झालें. प्रश्न करून उपयोग नाहीं. हे दग्धहृदया, स्नेहातिशयामुळें काय हा तुला अकस्मत विकार झाला? शोकदुःखानें मी ग्रस्त झालों असें पाहून हीं मुलें देखील मजवर दया करूं लागलीं! असो ह्या दुःखावस्थेचें आतां आच्छादन केलें पाहिजे. (उघडपणें.) मुलांनो, रामायण ह्मणून वाल्मीकिऋषीनें कांहीं चमत्कारिक ग्रंथ केला आहे, त्यांत रघुवंशीय पुरुषांचें चरित्रवर्णिलें आहे, ह्मणून ऐकतों, तर त्यांतील थोडेंसें तुह्मांपासून ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे.

कुश— गुरूजींनीं सर्व रामायणकथा आह्मांस पढविली आहे

वरी, परंतु त्यांतील बालकांडाच्या शेवटच्या अध्यायां-
तलि दोन श्लोक आह्मांस आठवतात.

राम०— तेच ह्मणा ह्मणा वरें पाहूं.

कुश— (ते दोन श्लोक ह्मणतो.)

रामचंद्रासतीसीताप्रियहोतीस्वभावतां ॥
तोप्रेमास्वगुणांनींचतिणेंवाढविलास्वतां ॥ ३६ ॥
तसाचरामसीतेलाप्राणाहूनिअतिप्रिय ॥
त्यांचेंचजाणेंहृदयप्रीतियोगपरस्पर ॥ ३७ ॥

राम०—हरहर, हें वचन हृदयभेद करणारें, परम दुःखास्पद आहे. हा देवी जानकी, त्या वेळीं तूं अशीच होतीस. अहो हे संसारवृत्तांत निष्कारण विपर्यास आणणारे, वृत्तीस विरस करणारे, आणि शेवटीं दुःख देणारे आहेत. ह्यांनीं कोणास ताप दिला नाहीं ? ह्यांस धिक्कार असो.

साक्या.

कोठेंतोआनंदआपलात्याकाळींचागेला ॥
रात्रंदिवएकांतींजोअतिविश्रामेंवाढविला ॥ ३८ ॥
कोठेंतेहीप्रयत्नआपणपरस्परेंजेकेले ॥
चित्तांतिलनिर्भरकौतुकरसतेहीकोठेंगेले ॥ ३९ ॥
सुखांतवादुःखांतऐक्यहीजेंहृदयांचेंहोतें ॥
दुर्दैवानेंसारेंनेलेंकोठेंआहेहोतें ॥ ४० ॥
प्रतिक्षणींदुःखानेंप्राणव्याकुळहोतोयाचा ॥
तथापिनाहींहोतकसाहीविरामयापापाचा ॥ ४१ ॥

काय दुःख हें !

आर्या.

शतशागुणप्रियेचे तेपावतिएकदांचउदयाला ॥
यास्तवअतिदुःस्मरजो विधलेंन्याआठवूनसमयाला ॥४२॥

त्यासमयीं असें झालें होतें.

दिंड्या.

थोडथोडेंघेतलेंस्थानज्यांनीं ॥
†पुढेंविरतारहिकितीकादिसांनीं ॥
स्थितीऐशीघेतली‡उरोजांनीं ॥
दिलेंमदनालास्थानतदान्यांनीं ॥ ४३ ॥
प्रौढतेलावयजसेंजसेंआलें ॥
प्रेमचित्तींतसतसेंरूढझालें ॥
प्रौढतेचाव्यापारमनींवाहे ॥
परीदेहींतीक्रियामुग्धराहे ॥ ४४ ॥

कुश— मंदाकिनीच्यातीरीं चित्रकूट पर्वताच्या वनांत विहार करीत असतां सीता देवीस उद्देशून रघुपती बोलला. तो हा

श्लोक.

“ मांडिलागेतुझ्यासाठींशिलामंचकहामहा ॥
ज्याच्यासभोंवतींपुष्पेंवर्षलामोगरापहा ॥” ४५ ॥

राम— (लज्जित होऊन करुणायुक्त स्नेहानें मनांत स्म०) हा मुलगा अगदीं वेडा आहे. हा अरण्यचर खरा. कोणत्या वेळेस काय बोलावें हें ह्याला समजत नाहीं. हा देवी जानकी, त्या प्रदेशाचें आणि त्या सुखदायक प्रसंगाचें तुला स्मरण आहे काय? हायहाय काय दुःखाची गोष्ट ही! त्यावेळची तुझी चर्या मला स्मरते.

*प्रथम अंकुरित झालें. †पुढें विस्तृत झालें. ‡स्तन.

श्लोक.

श्रमांबूवरीलागतांशीतवाटे ॥
असामंदमंदाकिनीवातसूटे ॥
ललाटावरीकेशनोवात आणी ॥
नसेदूरसारावयाशक्त[†]पाणी ॥ ४६ ॥

श्लोक.

गेलेंकुंकुमभाळिंचेनकळतांघर्मांबुनेंहीजरी ॥
शोभे[*]ऱ्यारललाट[‡]अंकरहितान्याचंद्रखंडापरी ॥
भूषाहीनहिकिर्णरम्यमुरुचीगालावरीज्यामनें ॥
गेमाझ्यानयनापुढेंमुखनुझेंप्राणाप्रियेंदीसतें ॥ ४७ ॥

(क्षणभर स्तब्ध राहून करुणेनें ह्मणतो.)

अहो काय सांगावें !

साकया.

ज्याचेंच्यार्नानिरंतरमजतोंप्रियजनपुढेंचियेतां ॥
समाधानविरहांतहिमातेंप्रत्यक्षार्पारिदेतो ॥ ४८ ॥
संकल्पाचाउपरमहोतांजगहेंअरण्यवाटे ॥
जाणोदीप्तहुताशीमाझेंदग्धन्हृदयहेंफाटे ॥ ४९ ॥

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

आंत्र्या.

वसिष्ठआणिवाल्मीकिमुनी ॥ दशरथाच्यास्त्रियानीम्ही ॥
जनकराजामिथिलेचाधनी ॥ अरुंधतीसातवी ॥ ५० ॥
ऐकूनिशिशुकलहाचीमान ॥ झालींचित्तींभयाभीत ॥

---

[*] घामावर. [†] हस्त. [‡] निष्कलंक चंद्र शकलामारखें.

जावयान्याठायान्वरित ॥ उठाउठींनिघालीं ॥ ५१ ॥
* जरेनेंव्यापिलींसर्वगात्रें ॥ हातींघेऊनिवंश† वेत्रें ॥
जाऊंइच्छितीक्षणमात्रें ॥ पहावयाकौतुका ॥ ५२ ॥
परिनसरेचालतांवाट ॥ मुखींवाहतसेश्वासदाट ॥
आंगींघर्मांबूचेलोट ॥ मस्तकाहुनीचालती ॥ ५३ ॥
आश्रमापासूनियांफार ॥ संग्रामस्थानअसेदूर ॥
श्रमानेंजडझालेंशरीर ॥ ह्मणूनमंदमंदयेतात ॥ ५४ ॥

राम०— काय हा भगवान् वसिष्ठ, ही अरुंधती, ह्या माझ्या माता, हा वाल्मीकिमुनी. हे सारे एकदांच येथें आले काय? त्यांच्या पुढें म्यां जावें तरी कसें? (करुणा युक्त होऊन पाहतो.) हाय हाय, काय दैव हें माझें पहा. जनक राजाही ह्यासमयीं येथें आला. ह्याला पाहून तर वज्रपातच मजवर झाला असें मला वाटतें.

साक्या.

संबंधाचीआवडमोठीहोतीजनासभारी ॥
होतांतोसंबंधपावलीप्रजासुखातेंसारी ॥ ५५ ॥
स्वापत्यांचेंविवाहकौतुकबहुज्यांनींअनुभविलें ॥
त्यातातांचेंसुखकायवदूंस्वर्गसुखाहिलाजविलें ॥ ५६ ॥
पहिल्यापासुनिसखापित्याचासंबंधीहीझाला ॥
तेथेंकेलेंघोरकर्मम्यांकैसेंपाहूंत्याला ॥ ५७ ॥
याजनकाचेंदर्शननकसेंशतधाभेदिलमातें ॥
अथवाकांहींदुष्करनाहींयानिर्दयरामातें ॥ ५८ ॥

---

* वृद्धत्वानें. † वेळवाच्या काठ्या.

(पडद्यांतून शब्द होतो.)

श्लोक.

पाहूनिपांडुकृशदुःखितजांवयाला ॥
मोहादिचाचजनकावरिपातझाला ॥
जोंन्यासतावधकरीइतक्यांत*धाता ॥
होऊनियांविकलपावतिमोहमाता ॥ ५९ ॥

राम०—(तें पाहून मनांत ह्म०) हे ताता वसिष्ठा, अहो पातांनो, हे मिथिलाधिपते जनका, मला पाण्याला पाहून तुमच्या ह्रदयांत इतकी करुणा कशाला उत्पन्न झाली?

आर्या.

जेंजनकरघुकुलांचें मंगलकींसुकृतवल्लिचें†सुमची ॥
त्याचीनज्यासकरुणा त्यावरकरुणावृथाचिहेतुमची ॥ ६० ॥

असो,ह्यांची भेट तर घेतली पाहिजे. (असें ह्मणून उठतो.)

कुश आणि लव—(पुढें होऊन.) अहो तात, असें इकडून चलावें आणि गुरुजन मंडळीस भेटावें.

(मग सर्व निघून जातात.)

कुमारप्रत्यभिज्ञाननामक साहावा अंक समाप्त.

---

* दैव. † पुण्यलतेचें पुष्प.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ७.

स्थल.

गंगातीर.

पात्रें.

रामचंद्र. . . . . अयोध्याधीश.
लक्ष्मण. . . . . त्याचा भाऊ.
सूत्रधार. . . . . नाटक कर्ता.
गंगा. . . . . भागीरथी कुल देवता.
पृथ्वी. . . . . सीताजननी.
सीता. . . . . रामपत्नी.
अरुंधती. . . . . वसिष्ठपत्नी.
वाल्मीकि. . . . . प्राचेतसमुनि.
कुश, लव. . . . . रामाचे पुत्र.

(तदनंतर प्रथम लक्ष्मण येतो.)

लक्ष्मण— वाहवा! अहो आज भगवान् वाल्मीकिऋषि ह्यानें आमच्या नगरांतील आणि देशांतील ब्राह्मणक्षत्रियादि सर्व प्रजा आह्मांसुद्धां बोलावून आणिल्या, आणि आपल्या तपः सामर्थ्यानें देव, दैत्य, गंधर्व, ऋषि, पक्षिनायक, सर्पनायक, आदिकरून यच्चयावत् जंगमभूत समुदाय येथें जमविला आहे.—रामचंद्र प्रभूनें ही मला अशी आज्ञा

केली आहे कीं, वत्सा लक्ष्मणा, वाल्मीकिऋषीनें स्वतां केलेल्या नाटकाचा खेळ अप्सरांकडून तो करविणार आहे. तो खेळ पाहण्याकरितां त्यानें आह्मांसर्वांस बोलाविलें आहे. ह्यासाठीं गंगातीरीं नाटयमंडपांत जाऊन सर्वांस यथायोग्य बसण्याच्या स्थळांची सिद्धता करावी ह्मणून. त्याप्रमाणें मीही देव मनुष्य आदिकरून सर्वांस यथायोग्य स्थानांची आणि यथायोग्य असनांची सिद्धता केली आहे. आतां प्रभूची स्वारी येण्याचा मात्र खोळंबा आहे. त्याचीच सर्व मार्ग प्रतीक्षा करीत आहेत. (वाटेकडे पाहून) हांहां प्रभु रामचंद्र आला वाटतें. (निरखून,)

श्लोक.

भोगीजरीराज्यसुखाश्रमातें ॥
घेतोमुनींच्यानियमश्रमातें ॥
वाल्मीकितेंगौरवद्यावयाला ॥
श्रीरामतोहाइकडेसआला ॥ १ ॥

(इतक्यांत रामचंद्र येतो.)

राम०— वत्सा लक्ष्मणा, रंगसभेंत प्रेक्षक जन सर्व आपापल्या जागीं बसले काय?

लक्ष्मण— होय, ते केव्हांच बसले. आपलीच प्रतीक्षा करीत आहेत.

राम०— हे दोघे मुलगे कुश आणि लव बरावर आहेत ह्यांस चंद्रकेतूच्या बरोबरीनें जागा करून देहो.

लक्ष्मण—प्रभूची प्रीति त्यांवर पाहून मी पूर्वीच तसें केलें आहे. महाराज, हें राजासन ह्यावर आपण बसावें.

(राम आसनावर बसतो. त्याच्या जवळ ते दोघे मलगे आसनावर बसतात.)

राम०— अहो आतां चालूंद्या तुमचें नाटक.

(सूत्रधार येतो.)

सूत्रधार— सत्यार्थ कथनकर्ता वाल्मीकिमुनि ह्याची स्थावरजंगमात्मक सकल विश्वास अशी आज्ञा आहे कीं, आह्मी ज्ञानदृष्टीनें पाहून जें पावन आणि करुणाद्भुत रसानें युक्त असें कांहीं काव्य केलें आहे, त्याजकडे कार्यगौरवास्तव सर्वांनीं अवधान द्यावें. ह्मणून मीही सर्वांस तीच प्रार्थना करतों.

राम०— (मनांत ह्मणतो.) एकून ह्यांत असें दिसतें. ज्यास धर्मसाक्षात्कार आणि परोक्षज्ञान, अशा ऋषींचीं वचनें अमृततुल्य आणि ज्ञानें शुद्ध सत्वात्मक असतात. तेव्हां त्यांची कृति कधीं अन्यथा होईल अशी शंका करणें नको. (पडद्यांत सीतेचा शब्द होतो.) हे प्राणनाथा, हे कुमारा लक्ष्मणा, काय मी मंद भाग्याही! ह्या घोर अरण्यांत एकटी पडलें, कोणी सहाय नाहीं, व कोणाची आशाही जिला उरली नाहीं, त्यांत जिला प्रसूति समय जवळ आला, प्रसव वेदना जिला सोसत नाहीं, अशीला पाहून श्वापदेंही भक्षावयास पाहत आहेत. अशादुःख संकटांत मी पडलें आहें. ह्मणून मी आतां आपला देह ह्या समयीं भागीरथीच्या प्रवाहांत टाकतें. क्षमा करावी.

लक्ष्मण— (आपल्या मनांत ह्मणतो.) हाय हाय, काय कष्ट हे. ही विपरीतच गोष्ट कानीं येते.

सूत्रधार— आर्या.

भूदेवीचीकन्या जीरामेंटाकिलीअरण्यांत ॥
तीप्रसवाच्यादुःखें देहालाटाकितेप्रवाहांत ॥२॥
(असें बोलून सूत्रधार निघून जातो.)

राम०—हे देवी जानकी, क्षणभर अवकाश कर.

लक्ष्मण— महाराज, हें नाटक चाललें आहे. खरें नव्हे.

राम०—हे देवी दंडकारण्यांत सुख देणारे प्राणसखे, ह्यानिर्दय रामाच्यामुळें दुर्दैवाचा घाला तुजवर पडला ना ?

लक्ष्मण— महाराज, हें काय बोलतां? ह्या नाटकांत काय काय होतें तें पहा अगोदर.

राम०—वत्सा हा वज्र ह्रदय राम त्याही गोष्टीस सिद्धच आहे.
(इतक्यांत एकेक मूल मांडीवर घेतलेल्या पृथ्वी आणि गंगा ह्या सीतेला घेऊन येतात.)

राम०—वत्सा लक्ष्मणा, असंभावित आणि अमर्याद शोकांत मी पडलों असें वाटतें. तर आतां तूं मला संभाळ.

भागीरथी— श्लोक.

होस्वस्थजानकिनकोकरंदुःखकांहीं ॥
कल्याणवृद्धिनुजहेपुढतींचपहाहीं ॥
अंतर्जलींप्रसवलीससुतद्वयातें ॥
वंशप्रर्तकअसेंह्मणतीलयातें ॥ ३ ॥

सीता—(सावध होऊन.) मी दोन मुलें प्रसवलें काय? फार चांगली गोष्ट. पण ह्यासमयीं माझा प्राणनाथ कोठें आहे! हा प्राणनाथा!

(असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

लक्ष्मण—(रामाच्या पायांवर मस्तक ठेवून ह्मणतो,) हे आर्या रामा, आनंदाची गोष्ट आहे. रघुवंशाला कल्याण रूप अंकूर उद्भवला. (रामाच्या मुखाकडे पाहून,) हायहाय, प्रभूच्या डोळ्यांतून तर अश्रूंचे लोट चालले आहेत. हा अगदीं मोहित झाला असें वाटतें.(पदरानें वारा घालतो.) आर्या सावधहो.

गंगा, व पृथ्वी—वत्से जानकी, सावधहो, सावधहो.

सीता—(सावध होऊन त्यांस ह्मणते.) बाई तुह्मी कोण दोघी?

पृथ्वी—वत्से ही तुझ्या सासऱ्याची कुल देवता भागीरथी ॥

सीता—देवी, तुला माझा नमस्कार असो.

गंगा—मुली पातिव्रत्यानें संपादित आणि लोकमान्य अशी कल्याण संपत्ति तुला प्राप्त होवो.

लक्ष्मण—हा आह्मांवर अनुग्रहच आहे.

गंगा—ही तुझी जननी वसुंधरा.

सीता—हा माते वसुंधरे, अशा अवस्थेंत तूं मला पाहतेस ना?

पृथ्वी—अगे वत्से, अगे मुली. इकडे मजजवळ ये.

(सीतेला आलिंगून मूर्छा पावते.)

लक्ष्मण—(हर्षानें.) पृथ्वी आणि भागीरथी ह्या दोघी जानकीला सहायझाल्या, आता चिंता नाहीं.

राम—०(तिकडे पाहून,) हरहर काय कष्ट हे. ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. *सर्वसहेलाही हें दुःख असह्य झालें. तस्मात् हा अपत्यस्नेह मोठा दुर्धर आहे. अथवा हा

---

* सर्व सोसणारी जी पृथ्वी तिलाही.

मानस मोहग्रंथि सर्व साधारणच आहे. हा संसारतंतु केवळ अंतश्वर उपाधि होय. हा प्राणिमात्रास दुःख दिल्यावांचून रहावयाचा नाहीं.

गंगा—वत्से जानकी, हे देवि वसुंधरे, सावधहो,२. अमळ स्वस्थ हो.

पृथ्वी०—(सावध होऊन,) अहो भागीरथी बाई, मी ह्या सीतेला प्रसवलें असतां हिची अशी अवस्था पाहून स्वस्थ कशी होईन. पहा हिजवर कसे प्रसंग आले ते.

आर्या.

चिरकालवासदुर्घट पहिलाराक्षसजनामधेंघडला ॥
केवळदुःखावयचितो हिजवरदुसराप्रसंगजोपडला ॥ ४ ॥

गंगा—खरेंचगे बाई, पण असें आहे.

आर्या.

दुर्दैवदुर्विपाका यायाजंतूसजैंउभेराहे ॥
त्याचाहातधराया सृष्टींतसमर्थकोणहोआहे ॥ ५ ॥

पृथ्वी—भागीरथी बाई, तुह्मी ठीकच बोललां. पण रामभद्राला असें करणें योग्य होतें काय ? पहा बरें.

आर्या.

बाळपणींजोपाणी धरिलास्वकरेंनतोमनींआणी ॥
नजनकंनमींनवन्ही नकुळनवृत्तींनआपुलीवाणी ॥ ६ ॥

सीता—हायहाय, ह्यांनीं प्राणनाथाचें स्मरण मला करून दिलें. हा प्राणनाथा, तूं कोठें आहेस ?

पृथ्वी—वैदेहपुत्री, आतांगे कशाचा तो तुझा प्राणनाथ ?

सीता—(लज्जित होऊन डोळ्यांतअश्रू आणून) तूं ह्मणतेस तेंही खरेंच.

राम०—माते वसुंधरे, मी तसाच झालों आहे खरा.

गंगा—बाई वसुंधरे, तूं ह्या चराचर विश्वाचें शरीर असतां, अजाणा प्रमाणें आपल्या जांवया वर व्यर्थ कोपकां करतेस?

श्लोक.

लोकींमोठेंअयशउठलेंजीतिचीअग्निशुद्धी ॥
लंकाद्वीपींकरविलितिलामानिनालोकवुद्धी ॥
इक्ष्वाकूंचेंकुलधनचिहेंकींजनारंजवावें ॥
ऐसेंत्यालाकठिणपडतांकायत्यानेंकरावें ॥ ७ ॥

लक्ष्मण—सर्वांमध्यें देवता अकुंठितज्ञानसंपन्न आणि अंतःसाक्षी असतात. त्यांत विशेषेंकरून गंगा. गंगे तुला नमस्कार असो.

राम०—हेमाते गंगे, भगीरथाच्या कुळावर जो तुझा एकवेळ प्रसाद झाला तो आजपर्यंत चालत आला आहे. असाच पुढें असावा.

पृथ्वी—अहो गंगाबाई, मी सर्वदा तुह्मांवर प्रसन्नच आहें. पण काय करूं, स्वाभाविक स्नेहाच्या अतिशयानें सहज माझ्या मुखावाटे असें निघालें. रामभद्राचा सीतेवर कितीस्नेह हें मी जाणत नाहीं असें नाहीं. मला तर असें वाटतें.

आर्या.

सीतावियोगदुःखें त्याचाआत्माकसानकांचावा ॥
लोकोत्तरधैर्यानें कींजनभाग्येंचरामवांचावा ॥ ८ ॥

राम०—वडील असतात ते लेंकरांवर अशीच दया करतात.

सीता—(रुदन करीत हात जोडून ह्मणते.) माते धरित्री, ह्या

समयीं मला तूं आपल्या पोटांत ठाव देशील तर बरें होईल.

राम०—ह्या समयीं तिनें दुसरें काय ह्मणावें?

गंगा—इडा पिडा टळो. वत्से जानकी, असें कां ह्मणतेस? सहस्र वर्षेपर्यंत तूं खुशाल ऐस.

पृथ्वी—वत्से जानकी, ह्या दोषांमुलांचें रक्षण करणें तुला अवश्य आहे.

सीता—हायहाय, ह्यासमयीं मी अनाथ झालें आहें.

राम०—हे ह्रदया, तूं बज्राप्रमाणें कठिण आहेस खरें. कां कीं हीं अक्षरें ऐकून तुला भंग होत नाहीं!

गंगा—मुली, तूं सनाथ असतां अनाथ कां ह्मणतेस?

सीता—मज दुर्भाग्येला आतां कशाची सनाथता?

गंगा आणि पृथ्वी—(सीतेला ह्मणतात.)

आर्या.

त्रिजगालामंगलजो आत्मा अवमानितेस कां ऱ्याला॥
तुझियासंगें वत्से आलें पावित्र्यकार आह्मांला ॥ ९ ॥

लक्ष्मण—प्रभो रामा, हें ऐकिलें ना?

राम०—सर्वलोकांनीं ऐकावें. ऱ्यां एकट्यानें ऐकून काय?

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे गलबला होतो. सर्व कान देऊन ऐकतात.)

राम०—ही कांहींतरी मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

सीता—ही अंतरिक्षांत दाटी कशाची झाली बरें?

गंगा आणि पृथ्वी—होहो, समजलों.

आर्या.

कृशाश्वकौशिकराघव देशीहेगुरुपरंपराऱ्यांची ॥
तींदिव्यजृंभकास्त्रें झालीं दाटीन भ्रांत ह्यीऱ्यांची ॥ १० ॥

(पडद्यांतून शस्त्र देवतांचा शब्द होतो.)

आर्या.

देविनमस्तेसीते आह्मांगतिपुत्रहेतुझेजाण ॥
आलेख्यदर्शनींजें वदलाश्रीरामतेंमनींआण ॥ ११ ॥

सीता— ही मोठी दैवाची गोष्ट कीं, शस्त्रदेवता प्रगट होऊन प्रसाद करितात.

लक्ष्म०—(मनांत.) रामचंद्र त्यावेळेस जानकीला असें बोलला होता खरें. कीं, आतां हीं अस्त्रें सर्व प्रकारें तुझ्या संततीस उपतिष्ठतील.

गंगा आणि पृथ्वी—(अस्त्र देवतांस उद्देशून ह्मणतात.)

ओंवी.

नमनतुह्मांपरमास्त्रांतें ॥
राघवेंस्वीकारिलेंतुह्मांतें ॥
पावलांत्याचियापुत्रांतें ॥
कल्याणसदातुह्मांअसो ॥ १२ ॥

राम०—ह्यासमयीं माझी अवस्था कशी हें मला समजत नाही.

श्लोक.

कल्लोळथोरउठतीकरुणारसाचे ॥
आनंदविस्मयभरेंभरणारसाचे ॥
देतातजीममदशान्हृदयासकांहीं ॥
तीसांगतांहिमजसांप्रतयेतनाहीं ॥ १३ ॥

गंगा आणि पृथ्वी—वत्से जानकी, तुझे पुत्र रामभद्रासारखेच झाले आहेत, असें तूं समज.

सीता—अहो मातांनो, तुह्मी ह्मणतां तें खरें, पण ह्या माझ्या मुलांचें क्षत्रियोचित संस्कारकर्म कोण करील?

राम०—(मनांत ह्म०) हायहाय काय दैव हें!

श्लोक.

गोप्तावसिष्टगुरुह्यारघुच्याकुलाची ॥
जीवंशवर्धनकरीजननीमुलांची ॥
त्याजानकीसनकळेबहुकष्टसाचे ॥
संस्कारकोणकरतोह्मणतेसुतांचे ॥ १४ ॥

गंगा आणि पृथ्वी—वत्से, ही चिंता तूं कशाला करतेस? तुझे मुलगे अमळसे मोठे झाले ह्मणजे, आह्मी वाल्मीकि मुनीच्या स्वाधीन करूं. मग तो त्यांचे क्षत्रियोचित सर्व संस्कार करील. चिंता करूं नको.

श्लोक.

जसेवसिष्ठांगिरमऋषीवाल्मीकिहीतसा ॥
जनकांच्यारघूंच्याहीवंशींगुरुनव्हेकसा ॥ १५ ॥

राम०— उभयतां देवींनीं योजना चांगली केली.

लक्ष्म०— प्रभो रामा, मी खरेंच सांगतों. ह्या सर्व लक्षणांवरून हे दोघे वत्स, कुश लव असावे. असा तर्क होतो.

श्लोक.

हेदोघेजन्मसिद्धाबवीरद्वादशवार्षिक ॥
वाल्मीकिमुनिपासून प्राप्तसंस्कारदीसती ॥ १६ ॥

राम०— वत्सा लक्ष्मणा, ह्या मुलांस पाहून माझें तर ह्रदय पोटाळ्यांत पडलें. मला कांहींच सुचत नाहीं. मी अगदीं वेड्यासारखा झालों आहें.

पृथ्वी— वत्से जानकी, इकडे ये. रसातलास पवित्र कर.

राम०— हा प्राणप्रिये जानकी, ऐकून तूं लोकांतरास चाललीसना ?

सीता— माते धरणी, आतां मला तूं आपल्या पोटांत ठाव दे हा जीवलोकींचा दुःखरूप परिणाम अनुभवायास मी समर्थ नाहीं.

राम०— आतां याहून दुसरें काय व्हावयाचें आहे ?

पृथ्वी— वत्से, आतां मी सांगतें एवढें ऐक. हीं मुलें स्तनपानापासून सुटत तोंपर्यंत धीर धरून अशीच रहा. मग पुढें तुला सुचेल तसें कर.

गंगा— होहो असेंच केलें पाहिजे.

(मग गंगा, पृथ्वी आणि सीता ह्या निघून जातात.)

राम०—काय, शेवटीं विदेहकन्येचा विलयच झाला ! हा देवी, हा प्राणप्रिये, दंडकारण्यवासांत सुख देणारे हा प्रियसखी, हा चारित्र देवते, मला टाकून कशीगे तूं लोकांतरास गेलीस ! (असें ह्मणून मोह पावतो.)

लक्ष्मण— हे भगवंता वाल्मीके कृपाकरा आतां, असाचका तुमच्या काव्याचा अर्थ आहे ? तर पुरे. हरहर ! (इतक्यांत पडद्यांतून शब्द होतो.) पुरे पुरे आतां, वाद्यें बंद करा. हे स्थावरजंगम जीवांनो, हे मर्त्यामर्त्यांनो, पहा भगवान् वाल्मीकिऋषिह्याची पवित्र आणि आश्चर्यकारक आज्ञा आहे.

लक्ष्मण—(तिकडे अवलोकन करून.) पहा हें आश्चर्य काय तें !

श्लोक.

जाणो* मंथेंक्षोभलेंसिंधुतोय ॥
देवर्षीनींव्यासआकाशहोय ॥
गंगाभूमींद्देविशींयुक्तझाली ॥
सीतातेंयापासुनीहेनिघाली ॥ १७ ॥

(पुन्हा पडद्यांतून शब्द होतो.)

आर्या.

बाइअरुंधतिआह्मी गंगापृथ्वीअह्मांकडेपाहीं ॥
तुजअर्पिलीपवित्रा सीताशंकाधरूंनकोकांहीं ॥ १८ ॥

लक्ष्मण—आमचें मोठेंच देव. केवढें हें आश्चर्य! आर्या रामा पहा पहा तिकडे. (रामाकडे पाहून ह्मणतो.) हाय हाय, माझा राम अजून सावध होत नाहीं?

(इतक्यांत अरुंधती आणि सीता ह्या दोघी येतात.)

अरुंधती—(सीतेला ह्मणते.)

आर्या.

येयेसत्वरवत्से क्षणभरसोडोनभीडवत्साचा ॥
वांचीवजीवन्याच्या ऱ्हृदयाल्कास्पर्शकरुनिहस्ताचा ॥ १९ ॥

सीता—(त्वरेनें जाऊन रामचंद्रास स्पर्श करून ह्मणते.) हे प्राणनाथा, सावधहो, सावधहो.

राम०—(सावध होऊन आनंदानें ह्मणतो.) अहो हें काय झालें? (निरखून पाहून सानंदाश्चर्यानें ह्म०) कोणही देवी जानकी? (लज्जायुक्त व विस्मययुक्त होऊन,) कोणही माता अरुंधती? ऋष्यशृंग शांतादेवीसु-

---

* मंथनीनें.

ह्यां ही सर्व वडील मंढळी हर्षयुक्त होत्साती येथें मिळाली हें काय?

अरुंधती—वत्सा रामा, ही भगीरथाची कुलदेवता गंगा, ही तुजवर सुप्रसन्न झाली आहे.

(पडद्यांत गंगेचा शब्द होतो.) हे जगत्पते रामभद्रा, चित्र दर्शन प्रसंगीं तूं मला काय ह्मटलें होतें त्याचें स्मरण कर. कीं, ही सीता तुझी धर्माची सून आहे, हिचें कल्याण अरुंधतीप्रमाणें सदा इच्छीत जा ह्मणून, त्याप्रमाणें करून मी उतराई झालें बरें?

अरुंधती—ही तुझी सासू देवी वसुंधरा.

(पुनःपडद्यांत पृथ्वीचा शब्द होतो.) हे रामभद्रा, सीतेचा त्याग केला त्यावेळेस तूं मला ह्मटलें होतें कीं, हे विश्वंभरे क्षमे ह्या जानकीचें रक्षण कर ह्मणून. तें तुझें वचन मनांत ठेवून त्याप्रमाणें मीं ही केलें बरें?

राम०—मी महा अपराधी असतां ह्या देवी मजवर दया करतात, तर कसामी ह्यांस प्रणाम करूं?

अरुंधती—अहो पौर जानपद सकल जनहो, भगवती जान्हवी आणि वसुंधरा ह्यांनीं अशी प्रशंसा करून जी मज अरुंधतीच्या स्वाधीन केली, जिचें पुण्यचारित्र भगवान वैश्वानर ह्यानें निर्णीत केलें, जी ब्रह्मादि देवांनीं स्तविली, जी सूर्य वंशीय राजांची कुलवधू, जी देवयज्ञापासून उत्पन्न झाली, अशी ही सीता देवी घ्यावी, निःशंकपणें घ्यावी असें सर्व देवतांचें ह्मणणें आहे. तर आतां ह्यावर तुमचें ह्मणणें काय आहे तें बोला.

लक्ष्मण— पहा अरुंधतीनें निर्भर्त्सना केल्यावरून सर्व प्रजा

आणि सर्व प्राणिसमुदाय जानकीस वंदन करीत आहेत. तसेच लोकपाल आणि सप्तऋषि तिजवर पुष्प वृष्टि करीत आहेत. वाहवा, काय चमत्कार हा!

अरुंधती— हे जगत्पते रामभद्रा, आतां मी सांगतें तें ऐक.

श्लोक.

घेईतुझीहिसहधर्मचारिणी ॥
सीताप्रियाजागुनिपुण्यकारिणी ॥
टाकींसुवर्णप्रतिमाधराधवा ॥
योजींइलाधर्मपथींचराघवा ॥ २० ॥

सीता— (मनांत ह्मणते.) माझा प्राणनाथ माझें दुःख दूर ण्याविषयीं समर्थ आहे.

राम०— जशी गुरुपत्नीची आज्ञा होईल तसें.

लक्ष्मण— मी आज कृतार्थ झालों.

सीता— आज माझ्या जिवांत जीव आला.

लक्ष्मण— हे जानकी, हा निर्लज्ज लक्ष्मण तुला वंदन करतो.

सीता— वत्सा, असा ही चिरकाळ वांच.

अरुंध०— हे भगवन् वाल्मीके, हे सीतागर्भापासून उत्पन्न झालेले रामभद्राचे पुत्र कुश, लव नेऊन उभयतांस भेटवावे. (असें ह्मणून निघून जाते.)

राम, लक्ष्मण— देवानें तसेंच व्हावें.

सीता— (डोळ्यांत अश्रु आणून,) ते माझे बालक कोठें आहेत? मला दाखवा.

(इतक्यांत वाल्मीकि आणि कुश लव येतात.)

वाल्मीकि— हे वत्सा कुशा, हे वत्सा लवा, ऐका, हा तुमचां

पिता रघुपति, हा कनिष्ठ तात लक्ष्मण, ही तुमची जननी जानकी, हा तुमचा माता मह (आजा) राजर्षि जनक ह्यांस नमस्कार करा.

सीता-- (हर्षकरुणा आणि आश्चर्य ह्यांहीं युक्त होत्साती अवलोकन करून ह्मणते.) काय, हा माझा तात जनक !

कुश, लव—हा ताता रामा, हा माते जननी, हा मातामहा राजर्षे जनका !

रामें, लक्ष्मण—(हर्षानें त्यांस आलिंगून ह्मणतात.) हे वत्सांनो, आमच्या पूर्व पुण्याच्या योगानें तुह्मी आह्मांस प्राप्त झालां.

सीता— येरे बाळा कुशा, येरे लेंकरा लवा, ही तुमची आई पुनर्जन्म पावून तुह्मांस मिळाली आहे. हिला चिरकाल दृढ आलिंगन द्या.

कुश, लव-- (सीतेस आलिंगून ह्मणतात.) आज आह्मी धन्य झालों.

सीता— हे भगवंता वाल्मीके, मी प्रणाम करितें.

वाल्मिकि— वत्से, अशीच चिरकाळ सुखी ऐस.

सीता— हा आमचा कुलगुरु वसिष्ठ, ह्या माझ्या सासवा, हीस भर्तृका शांतादेवी, हा माझा दीर लक्ष्मण, हा माझा प्राणनाथ, हे पुत्र कुश, लव सर्व सुप्रसन्न माझ्या दृष्टीसमोर आहेत. आतां माझ्या आनंदास पार नाहीं. मी सुख समुद्रांत निमग्न झालें.

(इतक्यांत बाहेर गलबला होतो.)

वाल्मीकि-- (ऐकून उठतो, आणि तिकडे पाहून ह्मणतो.) हां

समजलें. लवणासुराचा वध करून मथुरेश्वर शत्रुघ्न आला. त्याच्या सैन्याचा हा गलबला.

लक्ष्मण— कल्याणें होऊं लागलीं ह्मणजे चोहोंकडून होतात.

राम०— ह्या सर्वांचा मी अनुभव घेत असतां ही मला अजून खरें वाटत नाहीं. अथवा, अभ्युदयाचा स्वभावच असा कीं काय न कळे.

वाल्मीकि—हे रामभद्रा, तुझें आणखी प्रिय त्यां काय करावें तें सांग,

राम०—याहून आणखी प्रिय करावयाचें उरलें आहे काय? थापि आपण ह्मणतां त्या पक्षीं असें असो.

श्लोक.

*मंगल्यासुमनोहरा[†]त्रिजगतागंगेपरी[‡]सर्वथा ॥
पापापासुन[§]रक्षिती[‖]वितरती[¶]श्रेयांसजीहीकथा ॥
तीतेंसंतसदाधरोतन्हृदयींजोपकबुद्धीकवी ॥
त्याचीवाणिसुधानवीबुधसराघेवोततीचीचवी ॥ २१ ॥

(मग सर्व निघून जातात.)

गर्भनामक सातवा अंक.

समाप्त.

उत्तर रामचरित्र नाटक समाप्त झालें.

---

*मंगलप्रदा. [†]जगत्रयाला. [‡]सर्वप्रकारें. [§]रक्षणारी. [‖]देणारी. [¶]कल्याणें.

भाषांतर कर्त्याचे श्लोक.

आर्या.

वाणीभवभूतीची करुणरसाचीचहोयहेवाणी ॥
आणीजीश्रोत्यांच्या दृढहृदयांच्याहिलोचनापाणी ॥ १॥

भवभूतीच्यायोगें भूधरकन्याचभासतेवाणी ॥
नाहींतररुदनाचा संभवहोईलकायपाषाणीं ॥ २ ॥

उत्तररामचरित्राभिध नाटकसंस्कृतांतजेंपहिलें ॥
त्याचेंहेंभाषांतर यथामतिप्राकृतांतम्यांलिहिलें ॥ ३ ॥

पुण्यग्रामींकेलें भाषांतरपरशुरामतात्यानें ॥
विद्वत्सभेसआदर पूर्वकहर्षेंसमर्पिलेंत्यानें ॥ ४ ॥

श्लोक.

सुवर्णपात्रींसुरसासिगोडी ॥
जीतीहुनीपर्णपुटींनथोडी ॥
असेलतेंदुर्लभपात्रज्याला ॥
तशीचतीयांतमिळेलत्याला ॥ ५ ॥

पिंगलाब्दींनऊसात सातएकशकींभला ॥
चैत्रशुक्लींपंचमीस ग्रंथसंपूर्णजाहला ॥ ६ ॥